

Ebu'l-Leys Semerkandî Tefsirinin Türkçe Tercümesi Üzerine

On Turkish Translation of Abu'l-Layth al-Samarkandi's Qur'an Commentary

Abdülbaki ÇETİN*

ÖZET

Ebu'l-Leys es-Semerkandî tefsirinin 15. yüzyılda Anadolu'da Ahmed-i Dâî, İbn Arabşah ve Ebu'l-Fazl Musa el-İznîkî tarafından ayrı ayrı Türkçeye tercüme edildiği kabul edilmektedir. Musa el-İznîkî'nin aynı zamanda Hâzin-i Bağdadî'nin Lübbü't-te'vîl fi Ma'âni't-tenzîl'ini Türkçeye Enfesü'l-cevâhir adıyla tercüme ettiği de iddia edilir. Bu araştırmada varılan sonuç şudur: Musa el-İznîkî, Ebu'l-Leys es-Semerkandî ve Hâzin-i Bağdadî tefsirlerini ayrı ayrı Türkçeye çevirmiştir. Enfesü'l-cevâhir, İznîkî'nin Ebu'l-Leys es-Semerkandî tefsiri tercümesine verdiği isimdir. İbn Arabşah ise, İznîkî'nin tercümesini kısaltmıştır. Ahmed-i Dâî'ye izafe edilen "Tercüme-i Tefsir-i Ebu'l-Leys es-Semerkandî" ise İznîkî'nin Enfesü'l-cevâhir'inin nüshalarıdır.

ANAHTAR KELİMELELER

Ebu'l-Leys es-Semerkandî, İbn Arabşah, Musa İznîkî, Ahmed-i Dai, Tefsir, Tercüme, Eski Anadolu Türkçesi.

ABSTRACT

It is claimed that Abu'l-Layth al-Samarkandi's Qur'an commentary has been translated into Turkish, in the 15th century, by Ahmed-i Dai, Ibn Arabshah and Musa al-Izniki separately. It is claimed too that Musa al-Izniki has translated *Khazin-i Bagdadi's Lubab al-ta'vil fi Ma'ani al-tanzil* under the title *Anfas al-Djawahir* into Turkish. This article demonstrates that Musa al-Izniki has translated *Khazin-i Bagdadi's Lubab al-ta'vil fi Ma'ani al-tanzil* and Abu'l-Layth al-Samarkandi's Qur'an commentary (*Tafsir al-Qur'an*) into Turkish separately. He has translated Abu'l-Layth al-Samarkandi's Qur'an commentary under the title *Anfas al-Djawahir*. *Anfas al-Djawahir* has been shortened by Ibn Arabshah. Translation of Abu'l-Layth al-Samarkandi's Qur'an commentary, attributed to Ahmed-i Dai, is a copy of Izniki's *Anfas al-Djawahir*.

KEY WORDS

Abu'l-Layth al-Samarkandi, Ibn Arabshah, Abu'l-Fadl Musa al-Izniki, Ahmad-i Dai, Translation, Qur'an commentary, Old Anatolian Turkish.

* Yrd. Doç. Dr., Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi.

GİRİŞ

Ebu'l-Leys es-Semerkindî'nin *Tefsîrû Ebi'l-Leys*¹ ismiyle bilinen Arapça tefsirinin milâdî 15. yüzyılın ilk yarısında Anadolu'da üç kişi tarafından Türkçeye üç kez çevrildiği ileri sürülmektedir:²

¹ *Keşfü'z-zunûn* (İstanbul baskısı) I, 441; (Leipzig baskısı) II, 352, Nr. 3209; *GAL*, I, 196 (“*Tafsîr al-Qur'ân*” adıyla).

² *GAS*, I, 445-6; “*Ebü'l Leys tefsiri'nin başlıca üç zat tarafından terceme edilmiş olduğu ileri sürülmektedir. Vefât tarihleri i'tibari ile bunların en eski[si] Ahmed-i Dâ'î'dir. Sonra 833 de öldüğü söylenen Ebül Fazl Musâ ibn-i Hacı Hüseyin ibn-i İsa el İznikî dir. Üçüncüsü de onun mu'asırı olan İbn-i Arabşâhdır*” diyen Ertaylan, tetkikleri neticesinde İznikî'nin Semerkandî tefsiri tercemesine rastlayamadığını belirtir. (İsmail Hikmet Ertaylan, *Türk Edebiyatı Örnekleri VII, Ahmed-i Dâ'î, Hayatı ve Eserleri*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1952, s. 140); “*Türk alimlerinden üçü bu tefsiri Türkçeye çevirmiştir: İbn Arabşâh lakabıyla tanınmış Şihâb Ahmed b. Muhammed (öl. 854 h.), Dâ'î mahlasıyla tanınmış Ahmed b. Abdullah el-Karamanî el-Hanefî (öl. 810 ya da 820 h.) ve Musa b. Hacı Hüseyin el-İznikî (öl. 833 h.) (Fihrisü'l-mahtûtâti't-Türkiyyeti'l-Osmâniyye, [Kahire], 1987, C. 1, s. 187, 4. dipnot); “Bu tefsirin üç ayrı zât tarafından yapıldığı bilinen Osmanlı dönemi Türkçesine ait tercümeleleri de mevcuttur. Bunlar: a) Ahmed İbn Muhammed İbn Arabşâh el-Hanefî'nin yaptığı terceme b) Ebu'l-Fadl Musa el-İznikî'nin tercemesi c) Ahmed ed-Dâ'î'nin tercemesi” (İshak Yazıcı, *Ebu'l-Leys es-Semerkindî, Hayatı, Eserleri ve Tefsirdeki Metodu*, Atatürk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Erzurum, 1982, s. 117; ayrıca bkz. a.mlf., “Ebu'l-Leys es-Semerkindî'nin Tefsirinin Bazı Hususiyetleri” *Müsâ b. Hacı Hüseyin İznikî, Ebu'l-Leys es-Semerkindî Tefsirinin Tercümesi*, İstanbul, 1983, C. 2, s. 5. (Yazıcı, daha sonra “Tefsiru Ebi'l-Leys Tercemeleri Hakkında Kısa Bir Araştırma” *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 6, Samsun, 1992, s. 79-83) başlıklı makalesinde *Ebu'l-Leys tefsirinin İstanbul kütüphanelerinde söz konusu üç mütercim adına kayıtlı bulunan nüshaları üzerinde yaptığı araştırma sonucunda, bu nüshaların birbirinin aynı olduğu sonuca ulaştığını ve bu tercümenin “büyük bir ihtimalle” Ahmed-i Dâ'î'ye ait olabileceği kanaatine vardığını* belirtir. a.mlf., agm. s. 79-80); “*Eser XV. asırda Türkçe'ye üç defa tercüme edilmiştir. Bunlardan birincisi Musâ b. Hacı Hüseyin el-İznikî'nin tercümesidir İkincisi Ahmed-i Dâ'î'nin Umurbey adına yaptığı tercümedir Üçüncüsü Şihâbeddîn Ahmed b. Muhammed b. Arabşâh'ın tercümesidir.*” (Ramazan Şeşen, “Onbeşinci Yüzyılda Türkçeye Tercümeleler” *XI. Türk Tarih Kongresi (Ankara: 5-9 Eylül 1990) Kongreye Sunulan Bildiriler*, Ankara, 1994, C. III, s. 913). Ayrıca bkz. a.mlf., “İlk Osmanlı Âlimleri ve Yazdıkları Eserler”, *Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türkük Araştırmaları Dergisi*, S. 12, İstanbul, Eylül, 2002, s. 278 (Ahmed-i Dâ'î), s. 279 (Musa b. Hacı Hüseyin el-İznikî), s. 282 (İbn Arabşâh); “*XV. yüzyılda Ebu'l-Leys Semerkandî'nin (öl. 373/983) tefsirinin Türkçeye aktarılması için yoğun faaliyetler vardır. Bunlardan üç ismi zikretmek gerekir: 1-Ahmed-i Dâ'î 2-Musa İbn Hacı Hüseyin İznikî 3-Ahmet b. Arabşâh.*” (Mustafa Kara, “XIV. ve XV. Yüzyıllarda Osmanlı Toplumunu Besleyen Türkçe Kitaplar”, *İslâmî Araştırmalar*, C. 12, S. 2, Ankara, 1999, s. 132; a.mlf., aynı makale: *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 8, S. 8, Bursa, 1999, s. 33); “*Bu tefsiri mufassal olarak tercüme eden ilk mütercim Ahmed-i Dâ'î'dir Eser, daha sonraki yıllarda kısmî ihtisarlarla hem Musa el-İznikî, hem de İbn Arabşâh tarafından tercüme edilmiştir.*” Ziya Demir, *Osmanlı Müfessirleri ve Tefsir Çalışmaları -Kuruluştan X/XVI. Asrın Sonuna Kadar-*, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul, 1994, s. 481. Baskısı: a.mlf., *XIII.-XVI. y.y. Arası Osmanlı Müfessirleri*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2007, s. 477); Ebu'l-Leys es-Semerkindî'nin tefsirinin “*Türkçe tercümeleleri içerisinde üçü şöhret yapmıştır*” ki, bunlar “*Ahmed-i Dâ'î'nin tercümesi*”, *Müsâ İznikî'nin tercümesi*” ve “*İbn Arabşâh'ın tercümesi*”dir (Abdulhamit Birişik,*

1. Ahmed-i Dâî (öl. 1421'den sonra)³
2. Ebu'l-Fazl Musa b. Hacı Hüseyin b. İsa el-İznikî (öl. 1434?)⁴
3. İbn Arabşâh (öl. 1450-1)⁵

Aynı dönemde yaşamış bu üç bilgini, aynı eseri ayrı ayrı tercüme etmeye sevk eden ne idi?!

Ortada gerçekten bu üç kişiye izafe edilebilecek birbirinden farklı üç tercüme var mıdır?

Araştırmacılar hangi tercüme kime, niçin izafe etmektedirler?

Bu yazıda bu soruların cevabını bulmaya çalışacağız.

Ebu'l-Leys es-Semerkandî Tefsiri Tercümesi Kimindir?

Keşfü'z-zunûn'da Ebu'l-Leys es-Semerkandî tefsirinin Türkçeye İbn Arabşâh tarafından çevrildiği kayıtlı iken⁶ İznikî ve Ahmed-i Dâî tarafından çevrildiğine dair herhangi bir kayıt yoktur.

Bursa, İstanbul, Kahire ve Berlin kütüphanelerindeki bazı tefsir tercümelelerini inceleyen Joseph Schacht⁷, kütüphane kataloglarında Ebu'l-Leys tefsiri ter-

³ "Osmanlıca Tefsir Tercüme ve Hüseyin Vâiz-i Kâşifi'nin *Mevâhib-i Aliyye'si*" *İslâmî Araştırmalar*, C. 17, S. 1, Ankara, 2004, s. 55-56). Ayrıca bkz. Muhammed Abay, *Osmanlı Dönemi Müfessirleri*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Bursa, 1992, s. 83-84; a.m.f., "Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsir ile İlgili Eserler Bibliyografyası" *Dîvân*, C. 1, S. 6, İstanbul, 1999, s. 260, Nr. 27 (Ahmed-i Dâî), s. 276, Nr. 185 (İbn Arabşâh), s. 288, Nr. 299 (Musa İznikî).

⁴ *Osmanlı Müellifleri*, II, 172.

⁵ *Osmanlı Müellifleri*, II, 14.

⁶ *Keşfü'z-zunûn* (İstanbul baskısı) I, 441, (Leipzig baskısı) II, 352, Nr. 3209; *Hediyye* I, 130.

⁷ *Keşfü'z-zunûn* (İstanbul baskısı) I, 441, (Leipzig baskısı) II, 352, Nr. 3209.

Schacht, "Zwei altosmanische Kor'an-Kommentare" (*OLZ*, XXX (September 1927), Nr. 9, sütun, 747-752) başlıklı makalesinde Bursa ve İstanbul kütüphanelerindeki tercüme, "Weiteres zu den altosmanischen Korankommentaren" (*OLZ*, XXXI (Oktober 1928), Nr. 10, 812-815) başlıklı makalesinde ise Kahire (Ägyptischen Bibliothek) ve Berlin (Staatsbibliothek) kütüphanelerindeki tercüme üzerinde durmuştur. Schacht'ın Bursa'daki yazmalar için verdiği kütüphane ve kayıt numaraları bugün tamamıyla değişmiştir. O zamanlar Bursa'da Ulucami ve çeşitli dergahlarda bulunan yazmalar bugün *Yazma ve Eski Basma Eserler Kütüphanesi* (=YEBEK)'nde bir araya toplanmıştır. Ulucami kütüphanesinden aktarılan yazmalar "*Ulucami*", Schacht'ın ilk makalesinde bahsettiği Baba Ef. dahil kapatılan dergahlardan toplanan yazmalar da "*Genel*" adı altında oluşturulan koleksiyonlardadır. (Ayrıntılı bilgi için bkz. Ömer S. Kurmuş, *Bursa Yazma ve Eski Basma Eserler Kütüphanesi*, Bursa, 2002, 42 s.) Bursa'daki Türkçe yazmaların bir kısmının tavsifi için bkz.

Muharem Ergin, "Bursa Kitaplıklarındaki Türkçe Yazmalar Arasında" *TDED*, C. IV, S. 1-2, İstanbul, 1950, s. 103-132.

Tuncer Gülensoy, "Bursa Kütüphanelerinde Bulunan Türkçe El Yazma Kitaplar Üzerine Notlar -I-" *Türk Kültürü*, Yıl IX, S. 102, Ankara, Nisan 1971, s. 561-564. [Bu yazıda "*müze kitaplığında bulunan el yazma eserlerden bazıları*" incelenmiştir. s. 562]

Tuncer Gülensoy, "Bursa Haraççioğlu Kitaplığında Bulunan Türkçe Yazmalar Üzerine notlar" [-II-] *TDAY-Belleten 1971*, Ankara, 1989, s. 231-246.

cümelerinden bir kısmının İbn Arabşah'a, bir kısmının da İznikî'ye mal edildiğini belirtir.⁸ Schacht'a göre Ebu'l-Leys es-Semerkindî tefsiri İbn Arabşah tarafından Türkçeye çevrilmiş, İznikî ise İbn Arabşah'ın tercümesini *Enfesü'l-cevâhir* adıyla genişletmiştir.⁹

Bağdatlı İsmail Paşa'ya göre İbn Arabşah, Ebu'l-Leys tefsirini¹⁰; İznikî ise *Enfesü'l-cevâhir* adıyla Hâzin-i Bağdadî'nin *Lübâbü't-te'vîl fî Ma'âni't-tenzîl'*ini tercüme etmiştir.¹¹ Bağdatlı İsmail Paşa'da, Ahmed-i Dâî'nin tefsir sahasında bir tercümesi olduğuna dair herhangi bir kayıt yoktur.

Bursalı Mehmet Tahir'e göre İznikî, Hâzin-i Bağdadî'nin *Lübâbü't-te'vîl fî Ma'âni't-tenzîl'* isimli tefsirini *Enfesü'l-cevâhir*; Ebu'l-Leys es-Semerkindî'nin tefsirini ise "*Terceme-i Tefsîr-i Ebu'l-Leys*" adıyla Türkçeye çevirmiştir.¹²

Bursalı Mehmet Tahir aynı zamanda Ahmed-i Dâî'nin Ebu'l-Leys tefsirini Türkçeye çevirdiğini kaydeden ilk araştırmacıdır.¹³ İsmail Hikmet Ertaylan'ın Ahmed-i Dâî hakkındaki etraflı araştırmasıyla "Ahmed-i Dâî tercümesi" araştırmacıların dikkatini çekmiş, bilimsel çalışmalara konu olmuştur.¹⁴

Günay Kut (Alpay), "Bursa ve Manisa İl-Halk Kütüphanelerindeki Türkçe Yazmalar Üzerine" *Journal of Turkish Studies/Türklük Bilgisi Araştırmaları*, C. 1, Cambridge, 1971, s. 121-147. (Bursa'daki yazmalar s. 122-131 arası). Aynı makale: a.mlf., *Yazmalar Arasında, Eski Türk Edebiyatı Araştırmaları I*, Simurg, İstanbul, 2005, s. 157-178. (Bursa'daki yazmalar s. 157-165 arası).

⁸ Bkz. Schacht, *agm.* (1927), sütun. 748-749. Bugün Nuruosmaniye kütüphanesinde Ahmed-i Dâî adına kayıtlı 137, 138, 140-143 numaralı yazmalar, Schacht'ın makalesi için gerekli incelemelerde bulunduğu sırada, aynı kütüphanede İbn Arabşah adına kayıtlı imiş. (Bkz. Schacht, *agm.* (1927), sütun, 748, Nr. 4, 5, 8). Bu yazmaların Ahmed-i Dâî'ye ait olduğu kanaati yaygınlaşınca kütüphane kataloglarında değişiklik yapıldığı anlaşılmaktadır. Ayşe Nur Alakese'nin Beyazıt Devlet Kütüphanesi 290 numarada kayıtlı tercüme hakkındaki "kütüphanenin kayıt defterinde İbn Arabşah'ın tercümesi olduğu belirtilmesine rağmen fişlere Ahmed-i Dâî tercümesi olarak geçmiştir" (Ayşe Nur Alakese, *Ahmed-i Dâî'nin Ebü'l-Leys Tefsiri Tercümesi, (197b-231b Yapraqları Arası) Maide suresi, (Dil İncelemesi, Metin, Dizin)*, Mimar Sinan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2002, s. XIX) kaydından burada da Ahmed-i Dâî lehine bir değişikliğe gidildiği anlaşılmaktadır.

⁹ Schacht, *agm.*, sütun 750; a.mlf., "Abu'l-Layth al-Samarkindî" mad. *The Encyclopaedia of Islam* (New edition), Leiden-London 1960, I, 137. Schacht, ilk araştırmasında İbn Arabşah'a ait iki nüsha (Ayasofya 147, Nuruosmaniye 136) tespit etmiş (Schacht, *agm.* (1927), sütun 749), ikinci araştırmasında ise İbn Arabşah'a ait nüshalara rastlamadığını özellikle vurgulamıştır. (Schacht, *agm.* (1928), sütun 814).

¹⁰ *Hediyye*, I, 130.

¹¹ "*Enfesü'l-cevâhir fî tercemeti Tefsîri'l-lübâb*" *Hediyye*, II, 480.

¹² Bursalı Mehmed Tahir, "Müsâ bin Hâcî Hüseyin İznikî" *Türk Yurdu*, 10 Temmuz 1330/1914, Yıl 3, Cilt 6, Sayı 10, s. 2329-2330; a.mlf., *Osmanlı Müellifleri*, II, 14.

¹³ *Osmanlı Müellifleri*, II, 172.

¹⁴ Eser üzerine yapılmış -görebildiğimiz- lisanüstü çalışmalar: Birgül Yılmaz, *Ahmed-i Dâî: Tercüme-i Tefsîr-i Ebü'l-Leys-i Semerkandî, Al-i İmrân suresi (Giriş-Metin-Dizin-Tıpkıbasım)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2002; Elif Topaloğlu, *Ahmed-i Dâî, Tercüme-i Tefsîr-i Ebü'l-Leys es-Semerkandî, Nisâ suresi (Giriş-Metin-Dizin-Tıpkıbasım)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans

Hüsnü, İstanbul kütüphanelerinde *Tercüme-i Tefsir-i Ebu'l-Leys ve Enfesü'l-cevâhir* adlarıyla kayıtlı yazmalardan incelediklerinin tümünün aynı olduğunu şöyle bildirir:

“Musa ibni Hacı Hüseyini İznikî'ye ait olduğu sarıh bir surette görünen *Terceme'i tefsiri ebül leys ile Osmanlı Müellifleri'ne nazaran Lübab fi Maâniyüt tenzil tercemesi Enfesül cevâhir'in Musa ibni Hacı Hüseyini İznikî'ye ait olduğu ve mezkûr iki eserin de aynı olduğu anlaşılmaktadır. Enfesül cevâhir, müfessiri meşhur Hazini Bağdadi'nin Lübab fi Maâniyüt tenzil ismindeki Arapça tefsirinin tercemesiymiştir?*”¹⁵

Hüsnü'ye göre “İbn-i Arabşah'a aidiyetine dair sarıh ve vazıh bir kayıtlı mukayyet bulunan bir nüsha bulunmadıkça” tercümenin İznikî'ye ait olduğu hükmünün “makbul olması lâzımgelir.”¹⁶ Hüsnü, Ahmed-i Dâî ihtimalinden hiç bahsetmez.

İsmail Hikmet Ertaylan ise, tetkikleri neticesinde İznikî'nin Ebu'l-Leys tefsiri tercemesine rastlayamadığını belirtir:

“Biz tetkiklerimiz neticesinde Ebulfazl Musa'nun Semerkandî tefsiri tercemesine rastlayamadık. Bu zâtın Bursa'da Camiî kebîr kütüphanesinde rastladığımız tefsir tercemesi خازن بغدادی nin التنزيل فى معانى التزويل adlı tefsirin tercemesi, adı da انفس الجواهر dir ki, kaynaklar, hatta mütercem nüshalar bile bu ad hususunda hatalara düşmüşler ve Ahmed-i Dâî'nin ابوالليث tefsiri tercemelerine de bu adı vermişlerdir.”¹⁷

Ertaylan, Ahmed-i Dâî'nin Ebu'l-Leys tefsiri tercümesi olarak kabul ettiği Kütahya Molla Bey 4286-4289 numaralardaki *Enfesü'l-cevâhir* için “eserin sonunda müstensih yine انفس الجواهر adını kullanmak hatasına düşmüştür. *Enfes ül Cevâhir*

Tezi), İstanbul, 2003; Ayşe Nur Alakese, *Ahmed-i Dâî'nin Ebü'l-Leys Tefsiri Tercümesi, (197b-231b Yaprakları Arası) Maide suresi, (Dil İncelemesi, Metin, Dizin)*, Mimar Sinan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2002; Hatice Koç, *Ahmed-i Dâî'nin Tercüme-i Tefsir-i Ebü'l-Leys-i Semerkandî Adlı Eseri (En'âm suresi), (Giriş-Metin-Dizin-Tıpkıbasım)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2002; Sema Gonca, *Ahmed-i Dâî: Tercüme-i Tefsir-i Ebü'l-Leys-i Semerkandî, A'râf suresi, (Giriş-Metin-Dizin-Tıpkıbasım)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2002; Yasemin Özdemir, *Ahmed-i Dâî: Tercüme-i Tefsir-i Ebü'l-Leys-i Semerkandî, [Yasin suresi], (Giriş-Metin-Sözlük)*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2000; Ali Çiçek, *Ebü'l-Leys es-Semerkandî Tefsiri Tercümesi İlk Üç Surenin Dil Özellikleri (İnceleme-Metin-Dizin)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Erzurum, 2003.

¹⁵ Hüsnü, “İbni Arabşah” *Türkiyat Mecmuası*, III, 1926-33 (İstanbul, 1935), s. 180.

¹⁶ Hüsnü, *agm.*, s. 181.

¹⁷ Ertaylan, *age.*, s. 140-141.

Musâ İznikî'nin Hâzin'den tercemesinin adı olduğu muhakkaktır. Bunu isbat eden, müellifin kendi el yazısı ile Umur Beğ'e ithafen yazmış olduğu nushadır"¹⁸ der.

Ertaylan'a göre "daha birçok tefsîr nüshalarına İbn Arabşah, Musa İznikî adları verildiği halde bunların Ahmed-i Dâî tefsiri nüshaları olduğu görülmektedir."¹⁹

Ahmet Topaloğlu'na göre "Semerkandî tefsirini tercüme edenler, İbni Arabşah (ö. 854/1450) ile Mûsa İznikî (ö. 833/1430)'dir."²⁰ Topaloğlu, "Ahmed-i Dâî tercümesi"nden bahsetmez.

İznikî'nin hayatı ve eserleri üzerine Doktora yapan Hikmet Özdemir, kütüphanelerde *Enfesü'l-cevâhir* ve *Tercüme-i Tefsir-i Ebu'l-Leys es-Semerkandî* isimleriyle kayıtlı nüshalardan incelediklerinin birbirinin aynısı²¹ ve -İbn Arabşah'ın değil- İznikî'nin tercümesi olduğu sonucuna ulaşmıştır.²² Özdemir de Ahmed-i Dâî ihtimalinden bahsetmez.

İshak Yazıcı, önce Musa İznikî "İbn Arabşah'ın yaptığı tercümeyle *Enfusü'l-Cevâhir* adlı altında yeniden tanzim ederek genişletmiştir"²³ derken, daha sonra "İstanbul kütüphanelerinde kayıtlı bulunan terceme nüshalar üzerinde" yaptığı araştırma sonucunda İzniki, İbn Arabşah ve Ahmed-i Dâî'ye izafe edilen nüshaların "bazı istinsah farklılıklarının ötesinde tamamiyle birbirine benzediğini" tespit ettiğini "söz konusu "Terceme-i Tefsir-i Ebi'l-Leys" nüshalarının müterciminin büyük bir ihtimalle Ahmed-i Dâî olabileceği konusunda bir kanaata" vardığını belirtir.²⁴

Ziya Demir'e göre, İznikî'nin tefsir "tercümelerinden kesin olarak bilineni, kütüphanelerimizde hatalı kaydedilmiş olmakla beraber, Hazin tefsiri tercümesi olan "Enfesü'l-cevâhir"idir. Ebu'l-Leys tefsiri tercümesine gelince, yine kütüphanelerimizde adına kayıtlı pek çok nüsha vardır. Ancak bunların müellifimize ait olduğu hususunda net kriterler yoktur."²⁵

"Bu isimle [*Enfesü'l-cevâhir*] kayda geçirilmiş eserlerden özellikle İstanbul kütüphanelerinde inceleyebildiklerimizin tamamı, Ahmed-i Dâî'ye ait olan Ebu'l-Leys tefsiri-

¹⁸ Ertaylan *age.*, 145-146. Ertaylan dipnotta "Tefsîrlere dâir çıkacak tedkiknâmede gösterilecektir" (s. 146, 1. dipnot) der. Ancak bu tetkiknâme yayımlanmamıştır.

¹⁹ Ertaylan, *age.*, s. 146

²⁰ Ahmet Topaloğlu, *Muhammed bin Hamza: XV. Yüzyıl Başlarında Yapılmış Kur'an Tercümesi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1976, C. 1, s. 3.

²¹ Hikmet Özdemir, *Mûsâ b. Hâcî Hüseyin el-İznikî Hayatı ve Eserleri*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara, 1980, s. 104, 150.

²² H. Özdemir, *age.*, s. 74-75, 150.

²³ Yazıcı, *agm.* (1983), s. 5.

²⁴ Yazıcı, *agm.* (1992), s. 79-80.

²⁵ Demir, *age.* (1994), s. 477; a.mlf., *age.* (2007), s. 473-474.

nin tercümesidir”²⁶ diyen Demir’e göre “Musa el-İznîkî ile İbn Arabşah’a nisbet edilen nüshaların hemen tamamı, Ahmed-i Dâî tercümesiyle tam bir benzerlik içindedir.”²⁷

Demir, “Ebü’l-Leys tefsiri tercümesi hakkında netice olarak şunu söylemek istiyoruz: Bu tefsiri mufassal olarak tercüme eden ilk mütercim Ahmed-i Dâî’dir... Eser, daha sonraki, yıllarda kısmî ihtisarlarla hem Musa el-İznîkî, hem de İbn Arabşah tarafından tercüme edilmiştir. Ancak bu şahısların adına kayıtlı nüshalar bazı farklılıklarla beraber, başlangıç ve sonuç itibarıyla birbirine olduğu kadar, Ahmed-i Dâî’nin nüshalarına tamamen benzerlik taşımaktadır”²⁸ der.

Abdulhamit Birişik’a göre, Musa İznîkî’nin tercümesinin “pek çok yazma nüshası” bulunmaktadır.²⁹ İbn Arabşah tercümesinin “varlığı konusunda şüphe yoktur” ancak tercümenin İbn Arabşah’a “aidiyetinde şüphe olmayan herhangi bir nüshasına rastlanmamıştır.”³⁰ “Ahmed-i Dâî’nin tefsir tercümesi” ise “yanlışlıkla Mûsâ İznîkî ve İbn Arabşâh’a da nisbet edilmiştir.”³¹

Tarama Sözlüğü’ne (TDK) göre, Ebu’l-Leys es-Semerkindî tefsiri tercümelelerinden Beyazıt Devlet Ktp. Velîyüddin Ef. 73 nüshası İbn Arabşah’ın, TSMK Revan 118 nüshası İznîkî’nin, Nuruosmaniye 138 nüshası ise Ahmed-i Dâî’nindir.³²

İslâm Ansiklopedisi’ne (DİA) göre, İbn Arabşah tercümesinin (“Tercüme-i Tefsîr-i Ebü’l-Leys”) “nüshasına henüz rastlanmamıştır”³³, Mûsâ İznîkî’nin “Terceme-i Tefsîr-i Ebü’l-Leys” ve “Enfesü’l-cevâhir” adlı iki ayrı tercümesi vardır. Enfesü’l-cevâhir, Hâzin-i Bağdadî’nin Lübâbü’t-te’vîl fî Ma’âni’t-tenzîl isimli tefsirinin tercümesidir.³⁴ Ahmed-i Dâî tercümesinin (“Tercüme-i Tefsîr-i Ebü’l-Leys es-Semerkindî”) ise nüshaları oldukça çoktur.³⁵

²⁶ Demir, *age.* (1994), s. 467; a.mlf., *age.* (2007), s. 463.

²⁷ Demir, *age.* (1994), s. 480; a.mlf., *age.* (2007), s. 477.

²⁸ Demir, *age.* (1994), s. 481; a.mlf., *age.* (2007), s. 477-478.

²⁹ Birişik, *agm.*, s. 56.

³⁰ Birişik, *agm.*, s. 57.

³¹ Birişik, *agm.*, s. 55.

³² *TarS.*, I, LXXIV-V. Bu bilgi diğer ciltlerin başında da mükerrerdir. Beyazıt Devlet Ktp. Velîyüddin Ef. 73 nüshasını Atıf Tüzüner, TSMK Revan köşkü 118 nüshasını Kıvâmettin Burslan, Nuruosmaniye 138 nüshasını ise Nüzhet Ergun taramıştır. Tarama Sözlüğü’nde söz konusu nüshalar, ilgili kütüphane katalogları esas alınarak ilgili mütercimlere izafe edilmiştir.

³³ Abdülkadir Yuvalı, “İbn Arabşah, Şehâbeddin”, *DİA*, XIX, İstanbul, 1999, s. 315.

³⁴ M. Kâmil Yaşaroğlu, “Mûsâ İznîkî”, *DİA*, XXXI, İstanbul, 2006, s. 218-219.

³⁵ Günay Kut, “Ahmed-i Dâî”, *DİA*, II, İstanbul, 1989, s. 57.

Ebu'l-Leys tefsiri tercümesinin kütüphanelerde biri birinci cildinin ilk forması,³⁶ diğeri Nebe cüzüne³⁷ ait iki matbu parçası vardır.

Enfesü'l-cevâhir

Araştırmacıların farklı kanaat serdettikleri diğeri bir husus da *Enfesü'l-cevâhir* adıdır. Bazı araştırmacılara göre *Enfesü'l-cevâhir* ile *Ebu'l-Leys tefsiri tercümesi* aynı eser iken³⁸, bazılarına göre ise *Enfesü'l-cevâhir* İzniki'nin, Hâzin-i Bağdadî'nin *Lübâbü't-te'vîl fî Ma'âni't-tenzîl* adlı tefsirinin tercümesine verdiği isimdir.³⁹ *Enfesü'l-cevâhir*'in *Lübâb tercümesi* olduğunu kabul eden araştırmacılardan İsmail Hikmet Ertaylan'a göre "*Enfes ü'l Cevâhir Musâ İzniki'nin Hâzin'den tercemesinin adı olduğu muhakkaktır. Bunu isbat eden, müellifin kendi el yazısı ile*

³⁶ Ebu'l-Leys Semerkandî (Mütercim: Ahmed b. Muhammed el-Hanefî), *Tefsîr-i Şerîf*, 1. cilt, Kahire, Bulak, tsz. [Bu baskının ilk forması, Süleymaniye Ktp. Hasib Ef. mükerrer 33 numaradadır.] (bkz. EK XI).

³⁷ Ebu'l-Leys-i Semerkandî, *Nebe Tefsîri Tercümesi*, İstanbul, Cemal Efendi Matbaası, 1317/1899. "*Maârif nezâret-i celîlesinin ruhsatıyla tab olunmuştur*", "*Semerkand ulemasından merhum Ebu'l-Leys hazretlerinin emsâline fâik olmak üzere tercüme etmiş oldukları Nebe Tefsîri Tercümesi gayette musahhah olarak ve âyet-i kerîmeleri dahî hareke vaz edilip tab olunmuştur*" notuyla yapılmış bu baskıda müellif Ebu'l-Leys sehven mütercim olarak gösterilmiştir. 72 sayfalık bu baskıdan Atatürk Üniversitesi Merkez Kütüphanesi M. Seyfettin Özege bağış kitapları arasında aynı numarada dış kapakları kopmuş 2 (iki) adet vardır. (Nr. 25254). Basım yeri ve tarihi bilgisi Özege kataloğundan alındı. (M. Seyfettin Özege, *Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Kataloğu*, C. 3, (L-P), s. 1312, Nr. 15285).

³⁸ Hüsnü, *agm.*, s. 180; H. Özdemir, *age.*, s. 104; a.mlf., "XV. Asrın Başında Yazılmış Türkçe Bir Dinî Eser Münebbihü'r-râkîdîn" *Türk Dünyası Araştırmaları*, İstanbul, Ağustos 1991, S. 73, s. 175.

³⁹ *Hediyye*, II, 480; Bursalı Mehmed Tahir, *agm.*, 2328; a.mlf., *age.*, II, 14; *Tar.S.*, I, XXIV; Şeşen, *agm.* (1994), s. 914; a.mlf., *agm.* (2002), s. 279; "*Enfes ü'l-Cevâhir Musâ İzniki'nin Hâzin'den tercemesinin adı olduğu muhakkaktır*" Ertaylan, *age.*, s. 145-146; "*İzniki esas itibarıyla el-Hâzin el-Bağdadî'nin 'Lübâbü't-Te'vîl fî Ma'âni't-Tenzîl' adlı tefsirini Türkçe'ye çevirmiş ve buna 'Enfesü'l-cevâhir' adını vermiştir.*" Hidayet Aydar, "Osmanlılarda Tefsir Çalışmaları", *Yeni Türkiye*, S. 33, Ankara, Mayıs-Haziran 2000, s. 548; Yaşaroğlu, *agm.*, s. 218-9; "*Enfesü'l-cevâhir. Hâzin'in Lübâbü't-tevîl fî meâni't-tenzîl isimli tefsirinin tercümesidir.*" Abdülhamit Birişik, "Osmanlı'nın Genişleme Döneminde İznik Yöresinde Tefsir Çalışmaları ve Musâ İzniki", *Uluslararası İznik Sempozyumu* (İznik, 5-7 Eylül 2005), İstanbul, tsz., s. 422; "*Lübâbü't-te'vîl, Musâ b. Hacı Hüseyin el-İzniki tarafından Enfesü'l-cevâhir adıyla Türkçe'ye çevrilmiş*" Ali Eroğlu, "Hâzin, Ali b. Muhammed", *DİA*, XVII, İstanbul, 1998, s. 126 (Eroğlu'na göre nüshaları: Beyazıt Devlet Ktp., Veliyüddin Ef. nr. 3549-3551, TSMK Hazine, nr. 21, Bağdat Köşkü nr. 42, Revan Köşkü, nr. 187); "*Halbuki, Musa İzniki 'Enfesü'l-cevâhir adıyla Hazin tefsirini tercüme etmiştir*" (Demir, *age.* (1994), s. 468, 477; a.mlf., *age.* (2007), s. 463, 476) diyen Demir "*Enfesü'l-cevâhir' adının yanlışlıkla Ebu'l-Leys tefsiri tercümesine de verildiğini*" İstanbul Kütüphanelerinde "*Enfesü'l-cevâhir adıyla kayıtlı inceleyebildiğim eserlerden öki TSMK Bağdat Köşkü 42 ve aynı kütüphane Hazine 21 numarada kayıtlı nüshalar bu cümledendir- hiç birisinin Hazin tefsiriyle alakası olmayıp, Ahmed-i Dâi, Musa el-İzniki ve İbn Arabşah'a nisbet edilerek fişlenmiş olan Ebu'l-Leys tefsiri tercümesinin tam benzeri olduğu görülmüştür*" (Demir, *age.* (1994), s. 468; a.mlf., *age.* (2007), s. 464) şeklinde kanaatini belirtir. TSMK Hazine 21, Bağdat Köşkü 42 ve Revan Köşkü 187 nüshaları için bkz. Fehmi Edhem Karatay, *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Türkçe Yazmalar Kataloğu*, C. 1, İstanbul, 1962, s. 7-8, Nr. 21-23. Bu nüshalar Musa İzniki'nin *Enfesü'l-cevâhir* adlı Ebu'l-Leys tefsiri tercümesinin nüshalarıdır.

Umur Beğ'e ithafen yazmış olduğu nushadır."⁴⁰ Ertaylan, müellif nüshasının Bursa Ulucami kütüphanesinde olduğunu kaydeder.⁴¹

Müellif Nüshası

Schacht, 1927 yılında yayımladığı makalesinde Bursa'da Ulucami kütüphanesinde, "838 telif tarihli" "Tercümetü Tefsîri'l-Lübâb el-müsemmâtü bi-Enfesi'l-cevâhir li-Mûsâ b. Hüseyîn b. İsâ el-İznîkî" adıyla "tefsir 177" numarada kayıtlı bir yazma olduğunu ancak Ankara'ya götürüldüğü için bu yazmayı göremediğini bildirir.⁴²

İsmail Hikmet Ertaylan, tetkikleri neticesinde İznîkî'nin Semerkandî tefsiri tercümesine rastlayamadığını belirtir. Ona göre "İznîkî'nin Bursa'da Camî'ü kebîr kütüphanesindeki tefsir tercemesi خازن بغدادی nin معانى التنزيل adlı tefsirin tercemesi, adı da انفس الجواهر dir."⁴³ Ertaylan, eserin kütüphane kayıt numarası için düştüğü dipnotu "انفس الجواهر Bursa Camî'ü Kebîr K." şeklinde bırakmış, kayıt numarasını vermemiştir.⁴⁴ Ancak aynı eserinde "Ahmed-i Dâî'nin temâs ettiği târihî şahsiyetler ve yaşadığı muhît" başlığı altında İznîkî'nin Umur Bey adına tercüme ettiği ve kendi "el yazısı ile yazmış olduğu" "Enfesi'l-cevâhir" adlı tefsirin Bursa Ulucami kütüphanesinde "Ty. I. Nr. 2/6, II. Nr. 3/7"de kayıtlı olduğunu belirtmiştir.⁴⁵ Ertaylan'ın verdiği bu kayıt numaraları bugün kullanılmamaktadır. Ancak Ertaylan'ın yazmadan yaptığı önemli bir alıntı, bugün bu yazmanın izini sürmemize imkân vermektedir.⁴⁶

⁴⁰ Ertaylan *age.*, 145-146.

⁴¹ Ertaylan. *age.*, s. 22, 3. dipnot.

⁴² Schacht, *agm.* (1927), sütun 749, 2. dipnot.

⁴³ Ertaylan, *age.*, s. 140-141.

⁴⁴ Ertaylan, *age.*, s. 141, 1. dipnot.

⁴⁵ Ertaylan, *age.*, s. 22, 3. dipnot.

⁴⁶ Ertaylan, "Ahmed-i Dâî'nin temas ettiği tarihî şahsiyetler ve yaşadığı muhît" başlığı altında bilgi verirken Umur Bey'i kasden "kendî adına Musâ b. Hâcî Hüseyîn b. İsâ el-İznîkî'nin terceme etmiş olduğu ve el yazısı ile yazmış olduğu Enfes ü'l- Cevâhir adlı tefsirin ikinci cildi sonundaki şu kayd tarihî bir vesika teşkil eder" (Ertaylan, *age.*, s. 22) dediği kaydı ve bugün Bursa Yazma ve Eski Basma Eserler Kütüphanesi'nde (=YEBEK) Ulucami 436 numarada kayıtlı *Enfesi'l-cevâhir*'in son varışındaki kaydı karşılıklı veriyorum.

Doktora tezinde Ebu'l-Leys tefsiri tercümesi ile ilgili bölümde, “Bursa Cami-i Kebîri'nin kütüphanesinde olduğu bildirilen ve Musa el-İznîkî tarafından tercüme edilmiş olduğu söylenen “Enfesü'l-cevâhir” adındaki bu nüshayı tetkikimiz mümkün olmamıştır” diyen Demir, bunun sebebinin de yazmanın 1953'te Millî Eğitim Bakanlığı emriyle Ankara'ya gönderildiğini “geri gelmeyen ve ne olduğu hususunda da bilgi verilmeyen tercüme 1954'te kayıttan düşülmüştür” şeklinde açıklar.⁴⁷

M. Kâmil Yaşaroğlu'na göre de, “Enfesü'l-cevâhir'e ait olduğu kuvvetle muhtemel tek nüsha Bursa Ulucami kütüphanesinde iken (Umumi, nr. 435-436) Bursa Eski Yazma ve Basma Eserler Kütüphanesi'ne (Genel, nr. 1918-1919) nakledilmiş, 1953'te Millî Eğitim Bakanlığı'nun emriyle Ankara'ya alınmış ve 1954 yılında kütüphane kayıtlarından düşülmüştür; kitabın akıbeti bilinmemektedir.”⁴⁸ Ancak kayıttan düşürüldüğü ve akıbetinin bilinmediği söylenen bu nüshalar, bugün aynı kütüphanededir.⁴⁹

Bursa Ulucami kütüphanesi “tefsir 177”, “Ty. II. Nr. 3/7” ve YEBEK “Ulucami 436” numaraları aynı esere farklı zamanlarda verilmiş numaralardır. (Aşağıdaki Ulucami 436 numaralı yazmanın tavsifine bkz.). Bu da 1927'den bu yana bu eserin kayıt numarasının -en az- üç kez değiştiğini göstermektedir.

« تم الجلد الثاني من تفسير كتاب انفس الجواهر
تحفه العبد الفقير ابو الفضل موسى بن حاجي حسين
بن عيسى الازنيقي عن الله عنهم و جميع المؤمنين
و المؤمنات ... »

تم الجلد الثاني من تفسير كتاب انفس الجواهر
تحفه العبد الفقير ابو الفضل موسى بن حاجي حسين
بن عيسى الازنيقي عن الله عنهم و جميع المؤمنين
و المؤمنات و يتلوه
بعض الجاهل الثالث بعين الله
القطر الفقير ابو الوليد
الازنيقي

Bursa Cami-i Kebir Ktp. Ty. II 3/7
(Ertaylan, age., s. 22).

YEBEK, Ulucami 436, vr. 329a

Ertaylan'ın verdiği bu kayıt bu nüshanın bugün Bursa YEBEK'te Ulucami 436 numarada kayıtlı eser olduğunu tespit etmemiz için yeterlidir. Ertaylan, eserin iki cilt olduğunu bildirir. (Ertaylan, age., s. 22, 3. dipnot). Diğeri de aynı koleksiyonda 435 numarada kayıtlıdır. *Enfesü'l-cevâhir*'in Hâzin tercümesi olarak nitelemesi de “I.” Cildin sonundaki “*Kad vaka'a'l-ferâğu min tercemeti hâze'l-kitâb el-müsemmâ et-Tefsîri'l-lübâb*” kaydından kaynaklanmaktadır. Oysa, ikisi de aynı kalemden çıkmış bu iki cilt birbirinin devamı değildir. İlerideki tavsife bkz.)

⁴⁷ Demir, *age.* (1994), s. 468; a.mlf., *age.* (2007), s. 464. Ayrıca bkz. Birşık, *agm.*, s. 56, 32. dipnot.

⁴⁸ Yaşaroğlu, *agm.*, s. 219.

⁴⁹ Bursa, Yazma ve Eski Basma Eserler Kütüphanesi (=YEBEK), Ulucami 435, Ulucami 436.

Müterciminin kaleminden çıkmış bu nüsha, bugüne kadar genel kabul görmüş “*Hâzin tefsiri tercümesi=Enfesü'l-cevâhir*”⁵⁰ hükmünün yanlış olduğunu, Ahmed-i Dâî ve İbn Arabşah’a izafe edilen Ebu'l-Leys tefsiri tercümelerinin İznikî'nin *Enfesü'l-cevâhir* adlı Ebu'l-Leys tefsiri tercümesinin nüshaları olduğunu ortaya koyacak derecede önemlidir.

Ulucami 435

271x180 mm (194x117 mm.) ölçülerinde 381 vr. 19 str. Müterciminin harekeli nesih hattıyla. Kahverengi deri cilt. Şemseli. Aharlı kâğıt. Sure başlıkları ve ayetler kırmızı mürekkeple yazılmıştır.

1a'da sayfanın üst kısmında üzeri çizilerek iptal edilmiş yazmanın Arap harfli eski kayıt numarası kırmızı mürekkeple “*numro 142*” yer alır. Sağ üst köşede -bugün kullanılan- kayıt numarası “*435*” ve araştırmacılara veya künye tespiti yapanlara ait Arap harfli “*Tefsîrû Enfesî'l-cevâhir*” yazısı ve Latin harfli “*Bursa Genel Kitaphığı, Kısım: Ulucami, Tasnif N: -, Kayıt No: 435*” kaydını havî etiket, onun altında da Umur Paşa'nın 853/1449 tarihli vakfiyesi mevcuttur.⁵¹

Ferağ kaydı:

Kad vaka'a'l-ferâgu min tercemeti hâze'l-kitâb el-müsemmâ **et-Tefsîrû'l-lübâb**, min lisâni'l-Arab 'alâ lisâni't-Türkî, 'alâ yedi'l-mütercimi'l-mü'ellifi'llezî hüve efkaru'l-'ibâd ve kalîlü'z-zâd⁵² min 'ilmi ve'l-'amel ve ezâ'e 'ömrehü fî tûli'l-emel **Ebû'l-Fazl Mûsâ bin Hâcî Hüseyin bin 'İsâ el-İznîkî**, 'afa'llâhü 'anhüm ve li-cem'î'l-mü'minîne ve'l-mü'minât, fî evâhîri şehri rebî'ü'l-âhîr bi-fazlihi'l-kâdir fî yevmi'l-aḥad vaḳtî'd-ḍuḥâ 'inde vuşûli târîḫi'l-hicriyyi ilâ **semâne ve selâsîne ve semâne mi'e** [25 Rebiyülahir 838, Pazar / 28 Kasım 1434, Pazar] El-ḥamdü li'llâhi ... ve naşara 'abdehü 'alâ itmâmi hâza'l-kitâbi'l-mübâreki. İnehü veliyyün... Ve hüve erḥamü'r-râḫimîn.

Bu nüsha Âl-i 'imrân suresinin 92. ayetiyle başlar Hûd suresi son ayetinin tefsiriyle biter: 3:93-11:123

⁵⁰ Bkz. 39. dipnot.

⁵¹ Bu vakfiye için bkz. Murat Yüksel, “Kara Timurtaş-oğlu Umur Bey'in Bursa'da Vakfettiği Kitaplar ve Vakıf Kayıtları” *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 31, İstanbul, Ağustos 1984, s. 141-142.

⁵² İznîkî, *Zâdü'l-'İbâd ve Kısasu'l-enbiyâ tercümesi* isimli eserlerinde de bu ve benzeri sıfatları kendisi için kullanmıştır: “*ḳbu ez'afu'l-'ibâd ve kalîlü'z-zâd Ebu'l-Fazl Mûsa b. Hâcî Hüseyin'den ki İznîkî'dürḳ*” (*Zâdü'l-'İbâd*, Hamidiye 635, vr. 2a/8-9. H. Özdemir, age., s. 128; a.mlf., *agm.*, s. 173). “*Bu za'if du'âcîdan ki ahkaru'l-'ibâd ve kalîlü'z-zâddur.*” (*Kısasu'l-enbiyâ tercümesi*, Şazelli 126. H. Özdemir, age., s. 111'den naklen).

Ulucami 436

274x180 mm (190x125 mm.) ölçülerinde I+329+I vr. 19 str. Mütercimim harkeli nesih hattıyla. Deri cilt. Aharlı kâğıt. Sure başlıkları ve ayetler kırmızı mürekkeple yazılmıştır.

Ön zahriyede sağ üst köşede eski harflerle kütüphane kayıt numarası olarak “*Ulucami 436*” yanında ise yine eski harflerle eserin adı olarak (araştırmacılara veya künye tespiti yapanlar ait) Arap harfli “*Tercüme-i Tefsîr-i Lübâb el-müsemmâ bi-Enfesi'l-cevâhir*” yazısı yer alır.⁵³ Bu yazı, Ulucami 435 numaradaki yazmanın 1a yüzündeki “*Tefsîrü Enfesi'l-cevâhir*” yazısıyla aynı kalemde çıkmıştır.⁵⁴ Orta kısımda silinmiş bir rakam (muhtemelen yazmanın eski bir kayıt numarası!) la’da ise üstü çizilerek iptal edilmiş Arap harfli, kırmızı mürekkeple, “*numro 143*”⁵⁵, altında yine okunamayan bir başka taksimli numara, onun altında da üzeri çift çizgiyle çizilerek iptal edilmiş *177*⁵⁶ numarası mevcuttur. Sayfanın ortasına Latin harfli Bursa Genel Kitaplığı kaşesi basılmıştır. (Kaşe bilgileri: Kısım: Ulucami, Tasnif N: - Kayıt N. 436)

İb’de Umur Bey b. Timurtaş Paşa’nın vakfettiği “*altmış pâre*” kitabın ismi yer alır.⁵⁷ Bu vakfiye yazmanın son varlığında da aynı yazıyla kayıtlıdır.⁵⁸

⁵³ Bkz. 61. dipnot.

⁵⁴ Yazı ve mürekkepten yeni olduğu anlaşılan bu yazı muhtemelen kütüphane kayıtlarını düzenleyenlere ya da yazmayı inceleyenlerden birine aittir. Schacht’ın Ankara’ya götürüldüğü için göremediğini ancak kayıtlara göre “*Tercümetü Tefsîri’l-Lübâb el-müsemmâtü bi-Enfesi’l-cevâhir li-Müsâ b. Hüseyin b. İsâ el-İznîkî*” (Schacht, *agm.* (1927), sütun 749, 2. dipnot) şeklinde verdiği bilgi de bu kayıtla örtüşüyor. Bu da kayıt/künye tespiti esnasında varılan bu yargının yazmanın bu varlığına da kaydedildiği ya da yazmanın bu varlığındaki kaydın Ulucami Ktp. kayıtlarına geçirildiği ihtimalini akla getiriyor.

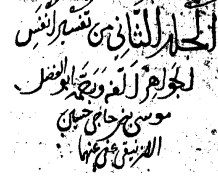
⁵⁵ Günümüzde kullanılmayan bu eski numaraların da birbirini takip etmesi herhalde bu iki nüshanın aynı eserin birbirini takip eden ciltleri olarak değerlendirilmesini kolaylaştırmıştır.

⁵⁶ Schacht’ın Ankara’ya götürüldüğü için göremediğini bildirdiği “*838 telif tarihli*” “*Tercümetü Tefsîri’l-Lübâb el-müsemmâtü bi-Enfesi’l-cevâhir li-Müsâ b. Hüseyin b. İsâ el-İznîkî*” adıyla kayıtlı nüsha için verdiği kayıt numarası “*tefsîr 177*” idi! (Schacht, *agm.* (1927), sütun 749, 2. dipnot).

⁵⁷ Umur Paşa’nın vakfettiği altmış cilt eser şunlardır: 1. Dört cilt *Tefsîrü Ebi’l-leys*, “Türkiye dönmiş” 2. Bir cilt *Kıyasu’l-enbiyâ* “Türkçe” 3. Bir cilt *Tezkiretü’l-evliyâ* “Türkçe” 4. Bir cilt *Tıbbu’n-nebî* “Türkçe” 5. Altı cilt *Siretü’n-nebî* “Türkçe” 6. Bir cilt *Aşık Paşa Divânı* [=Garîbnâme. A.Ç.], 7. Bir cilt *Muhâsebe* “Türkçe” 8. Bir cilt *Zikrî’l-mevt* “Türkçe” 9. Bir cilt *Fıkh* “Türkçe” 10. Bir cilt *Mazubânnâme* “Türkçe” 11. Bir cilt *İksirü Sa’âdet* “Türkçe” 12. Bir cilt *Mîrsâdu’l-ibâd* “Türkçe” 13. Bir cilt *Sirâcü’l-kulüb* “Türkçe” [Bu eser acaba Ahmed-i Dâi’ye atfedilen *Sirâcu’l-kulüb*’un aynısı mıdır? Mütellifin kimliğini açıklığa kavuşturacak bir kayıt ihtiva ediyor mu?!] 14. Bir cilt *Bidâyetü’l-hidâye* “Türkçe” 15. Bir cilt *Fütühu’s-şâm* “Türkçe” 16. Bir cilt *Ta’bir* “Türkçe” 17. Bir cilt *Ebü Müslim kıssası* “Türkçe” 18. Otuz cilt *Sahîhu’l-buhârî* “Arapça” 19. İki cilt *Menâkıb-ı Ebû Hanîfe* “Arapça” 20. Üç cilt *Kâmilu’s-sinâ’a* “Arapça.”

⁵⁸ Bu vakfiyenin tıpkıbasımı ve muhtevası için bkz. Yüksel, *agm.*, s. 137-140.

1a'da "El-cildü's-sânî min *Tefsiri Enfesi'l-cevâhir*. Ellefehu ve reccemehu Ebu'l-Fazl Mûsâ bin Hâcî Hüseyin El-İznîkî 'ufiye 'anhumâ" kaydı (yanda), altında da Umur Bey'in 857/1453 tarihli vakfiyesi yer almaktadır.

YEBEK Ulucami 436, 1a

Umur Bey'in bu eseri 857/1453 tarihinde Mevlana Abdurrahman b. Hasan, Sinan b. Ahmed ve Hacı Ali b. Oğuz'u şahit tutarak vakfettiğine gösteren bu vakfiye aynı yazıyla arka zahriyede de yer alır.⁵⁹

⁵⁹ Vakıf kaydı şöyledir: "Vaqafe el-emîrî'l-kebîr Umûr Beg bin el-merhûm Timurtaş Beg hâzâ'l-kitâb hasbeten li'llâhi ve talaben li-merzâtihi ve eşhede 'aleyhi Mevlânâ 'Abdu'r-rahmân b. Hasan (fağîh) ve Sinân b. Ahmed ve Hâcî 'Alî b. Oğuz fî târihi sene seb'â ve hamsîne ve gemâne mi'e. (= 857/1453). Bu vakfiyenin yer aldığı cilt, tercümenin ikinci cildi olup, En'âm suresinin başından (1. ayetle) başlar, Kehf suresinin 26. ayetinin tefsiriyle biter: 6:1-18:26. Bu durumda üçüncü cilt Kehf suresinin 27. ayetiyle başlayacaktır. Kehf suresinin 27. ayeti şöyle başlar: *ك ما اوحى اليك* Richard Hartmann, "Ein altosmanischer Kor'an-Kommanter", (*OLZ.* XXVII (September 1924) sütun 497-503 *OLZ.* XXVII (September 1924) sütun 497-503) başlıklı makalesinde ünlü Harrassowitz kitabevinde gördüğü bir Ebu'l-Leys tefsiri tercümesini tanıtır. Etraflı tavsifinde Hartmann, bu nüshasının 18:26. ayetiyle başladığını söyler. Ancak tavsif için eserin başlangıcını şöyle vermiştir: "besmeleden sonra" *ك ما اوحى اليك* *حقا* tebâreke ve te'âlâ resûline 'a.s. hitâb idüp buyurdu ki Yâ Muhammed okıgıl ol Mekke ehli üzerine ol nesneyi ki senûñ üzerine indürildi." (Hartmann, *agm.*, sütun 499). Bu kısım Kehf suresinin 27. ayetidir. Hartmann bu yazmanın kayda değer bir özelliğine de değinmiştir. O da 410r'de yer aldığı belirttiği Umur Bey'in vakıf kaydı. Bu vakıf kaydı bizim Ulucami 436 numarada kayıtlı *Enfesi'l-cevâhir*'in başında ve sonunda yer alan öykârîde kaydettiğimiz- vakıf kaydının (vakıf tarihi hariç) aynıdır. Hartmann'ın tavsifini yaptığı nüsha dört ciltlik Ebu'l-leys tefsiri tercümesinin (=Enfesi'l-cevâhir) üçüncü cildir ve Ulucami kütüphanesinden her nasıl olmuşsa Harrassowitz kitabevine geçmiştir! Bu nüsha bugün Berlin'dedir: Staatsbibliothek, Ms. or. Fol. 3390. (Bkz. Hanna Sohrweide, *Türkische Handschriften*, (VOHD (=Verzeichnis der Orientalischen Handschriften in Deutschland) XIII, 3), Wiesbaden 1974, s. 3, Nr. 5). İstinsah tarihi 848/1444 olan bu nüsha Ulucami 436 nüshasıyla aynı kaleminden çıkmamıştır. (Yani müellif nüshası takımından değildir). Bu da akla şu ihtimali getiriyor: Umur Bey, tefsir tercümesi tamamlanınca bir kopyasını çıkartıp halkın hizmetine sunmak amacıyla Ulucami kütüphanesine vakfetmiş olabilir. Daha sonraları ise kendindeki müellif/mütercim nüshası dâhil altmış cilt kitabı da aynı yere bağışlamıştır. Umur Bey'in farklı zamanlarda Ulucami kütüphanesine kitap bağışladığını biliyoruz. Bkz. Yüksel, *agm.*, 135 vd. Örneğin 853/1449 (Yüksel, *agm.*, s. 141. Hartmann'ın tanıttığı nüshanın da vakıf tarihi 853/1449 idi! Vakıf şahitleri: Mevlana Abdurrahman b. Hasan, Sinan b. Ahmet ve Hacı Ali b. Oğuz); 857/1453 (Yüksel, *agm.*, s. 137. Müellif/mütercim İznîkî'nin kaleminden çıkmış Ulucami 436 nüshasının da içinde bulunduğu 60 cilt kitap bu tarihte vakf edilmiş. Vakıf şahitleri: Mevlana Abdurrahman b. Hasan, Sinan b. Ahmet ve Hacı Ali b. Oğuz), 861/1456 (Yüksel *agm.*, s. 143. Vakıf şahitleri: Mevlana Abdurrahman b. Hasan, Hacı Mahmut b. Ali ve Hacı Ali b. Oğuz) tarihleri gibi. Farklı tarihlerdeki bu vakfiyelerde vakıf şahitlerinin aynı kişiler olması, onların vakfedilen yerde görevli olabileceğini düşündürüyor.

Bu nüsha, Ebu'l-Leys es-Semerkindî tefsiri tercümenin ikinci cildi olup, En'âm suresinin başından (1. ayetten) başlar, Kehf suresinin 26. ayetinin tefsiriyle biter: 6:1-18:26.

Temme kaydı:⁶⁰

“*Temme'l-cildü's-sāni min tefsiri kitābi Enfesi'l-cevāhir. Ellefehu el-abdu'l-faḫīr Ebu'l-Fazl Mūsā bin Hācī Hüseyn bin İsā el-İznīkī 'afa'llāhu 'anhüm ve li-cemī'i'l-mü'minīne ve'l-mü'mināt. Ve yetlühü ba'dehü el-cildü's-sānī bi-avni'llāhi'l-k gaffār ve hüve erḥamu'r-rāḥimīn.*”

Şimdi de yaptığımız bu ayrıntılı tavsiflerinden eserlerin adı ve telif tarihi ile ilgili bilgileri aşağıya alalım:

Ulucami 435

Tefsīrū'l-lübāb (vr. 381b)

şemāne ve şelāsīne ve şemāne mi'e [838/1434 -

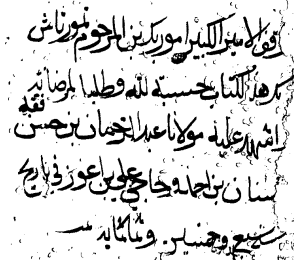
(vr. 381b)

Ulucami 436

Tefsirü Enfesi'l-cevāhir (vr. 1a, 329a)

-

İlkinin (Ulucami 435) ferağ kaydında *Lübāb* çevirisi, ikincisinin (Ulucami 436) başında (vr. 1a) ve sonunda (vr. 329a) “*Enfesi'l-cevāhir*” olduğu kayıtlı olan

Bursa YEBEK Ulucami 436
Enfesi'l-cevāhir'in (2. cilt) son varağındaki
Umur Bey'in vakıf kaydı.

Fol. 410* bringt kalligraphisch folgenden
Stiftungsvermerk:
وقف الامير الكبير اميرك بن المرحوم تيمورتاش
بك هذ الكتاب!! حسبة لله وطلباً لمرضاته
واشهد عليه مولانا عبد الرحمان بن حسن
فقه!! وسان بن احمد رحاجى على بن اغوز
في تاريخ سنة ثلث وخمسين وثمانماية

Hartmann'ın tanıttığı Harrassowitz nüshasının (3.
cilt) 410r'deki aynı vakıf kaydı
OLZ. XVII (1924), sütun 497.

⁶⁰ Umur Bey'in 857/1453 tarihinde vakfettiği müellif/mütercim nüshasının bu ikinci cildinde telif tarihi kayıtlı değildir. Jean Deny, 1426 telif tarihli birinci cildini Seddü'l-bahir camiinde görmüştür. Deny, bu nüsha hakkında şu bilgiyi vermiştir: “*Tefsir-i Enfesi'l-cevāhir. Türkçe Kur'an şerhi, Ebu'l-Fazl Mūsā b. Hacı Hüseyn b. İsa el-İznīkī tarafından. Timurtaş oğlu Umur Bey'e ithaf edilmiş. 1^{ci} cilt. Baştan başa hareketlenmiş; Hicri 829 (19dan 29 nisan 1426) yılı cemāz il āhirinun 2^{si} onu tarihli kopya. (Hicri 1198=26 ikinci teşrin 1783 ten 13 ikinci teşrin 1784 tarihinde Hanife kızı Emetullah tarafından vakfedilen). Seddü'l-Bahir camii (kitaplarından A.U.E. [mütercim, Ali Ulvi Elöve]) 326 folio. 180x273 milimetrik.*” (Jean Deny, (Çev. Ali Ulvi Elöve), *Türk Dili Grameri: Osmanlı Lehçesi, Maarif Vekaleti*, İstanbul, 1941, s. XIV).

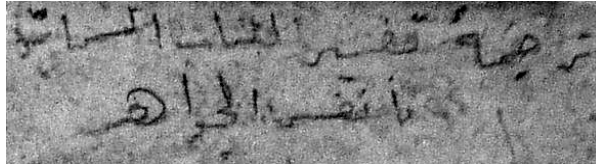
-ikisi de aynı kalemden çıkmış⁶¹- bu iki nüsha, birbirinin devamı zannedilerek “*Lübâb çevirisi=Enfesü'l-cevâhir*” olarak değerlendirilmiş, Ulucami 435 nüshasının 1a yüzüne Arap harfleriyle “*Tefsîrîü Enfesi'l-cevâhir*” Ulucami 436 numaralı yazmanın ön zahriyesine ise “*Tercüme-i Tefsîr-i Lübâb el-müsemmâ bi-Enfesi'l-cevâhir*” kaydı düşülmüştür.⁶² Bu bilgi kayıtlara -dönemin Ulucami Ktp. kayıtlarına- da geçirilmiştir.⁶³ İşte “838” tarihli *Lübâb tercümesi Enfesü'l-cevâhir* fikrinin dayanağı budur.

Bu iki yazma aslında aynı mütercimim -İznikî- iki ayrı tercümesidir. İlki -Ulucami 435- *Lübâb tercümesi*, ikincisi -Ulucami 436- ise Ebu'l-Leys tefsirinin *Enfesü'l-cevâhir* adıyla yapılmış çevirisi (telif-tercümesi)dir. Aşağıda karşılıklı kolonlar halinde bu iki cildin kapsadığı sureler verilmiştir. *En'âm-Hûd* arasındaki surelerin her iki ciltte ortak olduğu görülmektedir. Bu ortak sureler karşılaştırılırsa bu iki cildin aynı olmadığı, iki ayrı tercüme olduğu anlaşılır.

Ulucami 435 [Başı-sonu 3:93-11:123]		Ulucami 436 [Başı-sonu 6:1-18:26]	
Sure nr	Sure adı	Sure nr	Sure adı
3	Âl-i 'imrân 93. ayetle başlar		
4	Nisâ		
5	Mâide		
6	En'âm	6	En'âm 1. ayetle başlar
7	A'râf	7	A'râf
8	Enfâl	8	Enfâl
9	Tevbe	9	Tevbe
10	Yûnus	10	Yûnus

⁶¹ Ertaylan, *age.*, s. 22; Yüksel, *agm.*, 136, 141; H. Özdemir, *age.*, 101, 102. (Ertaylan iki nüshayı da birbirinin devamı olarak değerlendirip *Lübâb* tercümesi olarak kabul etmiştir. Yüksel'göre müellif hattı olan bu iki nüshanın aynı olması muhtemeldir. H. Özdemir'e göre Ulucami 435 müellif hattı, 436'nın ise “*müellif hatı olması muhtemeldir.*” H. Özdemir, iki nüshayı da aynı esere (Ebu'l-Leys tefsiri tercümesi) ait nüshalar olarak değerlendirmiştir).

⁶² Bu kayıt bir okuyucu/araştırmacı ya da kitaplık/cami görevlisi tarafından düşülmüş olsa gerek.

“*Tercüme-i Tefsîr-i Lübâb el-müsemmâ bi-Enfesi'l-cevâhir*”

⁶³ Schacht'ın Ankara'ya götürüldüğü için göremediğini ancak kütüphane kayıtlarına göre “*838 telif tarihli*” “*Tercümetü Tefsîri'l-Lübâb el-müsemmâtü bi-Enfesi'l-cevâhir li-Müsâ b. Hüseyin b. İsâ el-İznikî*” şeklinde verdiği bilgi (Schacht, *agm.* (1927), sütun 749, 2. dipnot) bu kayıtlarla örtüşüyor. 838 tarihi ise bu nüshalardan ilkinin (*Lübâb tercümesi* Ulucami 435) telif tarihidir.

11	Hūd suresi sonuna kadar.	11	Hūd
		12	Yūsuf
		13	Ra'd
		14	İbrāhīm
		15	Hicr
		16	İsrā
		17	Nahl
		18	Kehf, 26. ayete kadar.

Şimdi de bu iki cildin ortak kısımlarından *En'âm* ve *Yûnus* suresinin bir kısmını karşılaştıralım:

Ulucami 435

6 En'âm Süresi

[bkz. EK I]

156b/14

Süreti'l-En'âm¹.

Bi'smi'llâhi'r-raḥmâni'r-raḥîm
 [6:1] **الحمد لله الذى خلق السموات والارض** İşâret budur ki be-dürüstü Allāhu Te'âlâ **الحمد** (16) lafzın zıkr eyledi elif lāmıla (=ل). Bu istiğrâk-ı cinsçündür. Ve **الله** daḥı lām (=ل) temlikçündür. (17) Ya'nî küll-i ḥamd ki olunur küllî Allāh içündür. Ve daḥı yirle gök kamu içindekile dünyâ ve âḥiret (18) **Ḥaḳ Te'âlâ** milkidür. Kimsenüñ iştirâki yokdur. Oldur ki bulara isti'dâd virdi ḥamd itmege (19) tâ aña ḥamd ideler. **Āşâr-ı** kudretiyle ol isti'dâdları ve isti'âatları kadar bu cinn ü insüñ

157a/1

ḥamdlarınuñ ne ittisâ'ı vardır ol Cenâb-ı **Ḳuds**'uñ ḥamdı katında ki gendü kadîm nefesine ezelde (2) ḥamd idüp didi: **الحمد لله** Bu maḥlûḳuñ ḥamdı aña girü maḥlûḳdur, fânîdür. Gendinüñ kadîm ü (3) **bakîdür**. Andan gendüyi bildürüp didi ki **الارض و السموات** **الحمد لله** Ya'nî oldur kim bu gönül (4) göklerin nefsler yiriyile yaratdı. **النور و جعل ظلمات** [6:1] Ya'nî ol nefsler içinde nür u zulumât (5) yaratdı. Zulumât ol şifât-ı behîmiyye ve ḥayvâniyyedür. Daḥı aḥlâḳ-ı sebu'îyye ve şeytâniyyedür ve nür (6) gönüller içinde şifât-ı melekiyyedür, aḥlâḳ-ı ruḥaniyye ve bakîyye birle. Ammâ **جعل** (=ce'ale) lafzıyla zıkr (7) eyledi. Andan ötrü

Ulucami 436

6 En'âm Süresi

[bkz. EK II]

1b/1

Süreti'l-En'âm¹. Mekkiyet²ⁿ ve Hiye Mi'et³ ve ḥamset⁴ ve sittin⁵ âyât⁶ⁿ

(2) Bi'smi'llâhi'r-raḥmâni'r-raḥîm
 (3) **الحمد لله الذى خلق السموات والارض و الذين كفروا** (4) **جعل الظلمات و النور ثم** [6:1] İbn 'Abbâs raẓiya'llāhu 'anh buyurur ki sûre-yi En'âm (5) küllî Mekke'de indürilmişdür illâ altı âyet Medîne'de indürilmişdür. Ancak üç âyet biri biri (6) bilisinde **الله حق قدره** [6:91] Tamâm bu üç âyet Yahüdilerün kelâmın redd itmekçündür. (7) Ve daḥı **قل تعالوا** [6:151] âyeti **لعلكم تتقون** [6:153]'a varınca bulardan artuḡı küllî Mekki'dür. Cümle bir (8) gice içinde bir defada indi. Yitmiş biñ firîşte bilesinde âvâz götürüp tesbîḥ ü taḥmîd (9) iderlerdi. Resül 'aleyhi's-selâm anı işidüp ta'zîm yöninden yüz yire koyup **Ḥaḳ Te'âlâ**'ya secde (10) kıldı ve çok ḥamd ü şenâ kıldı. Çün bu ta'zîmile bu sûre-yi mübârek indürildi. Resül (11) 'a.s. fî'l-ḥâl ol gicede kâtib kıḡırup küllî yazdurdı ki bu yüz altmış biş âyetdür. Ekşeri (12) müşrikler üzerine ḥuccetdür. Ve kelimesi üç biñ elli ikidür. Ve daḥı on iki biñ dört (13) yüz ḥarfür. Rivâyetdür resülden 'a.s. ki ol buyurdı: Her kimse kim sûre-yi En'âm evvelinden (14) üç âyet okısa **ماتكسيون** [6:2]'e varınca Allāh Te'âlâ aña kırk ferîşte müvekkel kıılır tâ (15) kıyâmete degin gendülerün 'ibâdetince aña 'ibâdet yazarlar.

ki bu nūr-ı zulmet bu ʿālem-i emrdendir. Niteki buyurdu. الشمس و القمر و النجوم و (9) و [7:54]مسخرات بامرہ الا له الخلق الامر Anuñçun gökler bu ʿālem-i şüretlendir. Anuñçun خلق (=halk)ı (10) birle zıkr eyledi. جعل (=caʿl) (=halk)ı ile arasında fark budur. Her kimse üzere ki nūr gālib ola ol şıfat-ı (11) melekiyye ve rühāniyyedir. Ol Hāq Teʿālā kullığına meyl ider. Enbiyālar davetin kabūl ider, ʿaleyhimü's-selām. (12) Allāhu Teʿālā'ya ve resūline imān getirür. Ol şerʿat zinetlerileriyle bezenür. Hāq Teʿālā anuñ velīsi olup (13) bu şıfat-ı hulkıyye ve hayvāniyye zulumātından çıkarup ol şıfat-ı melekiyye, rühāniyyeye iltür ki nürdür. Niteki (14) buyurdu الله ولي الذين امنوا يخرجهم من الظلمات الى النور [2:257] Ammā anuñ kim üzerine zulumāt-ı beşeriyye-i (15) hayvāniyye gālib ola, ol büt-i havāya mütābaʿat kıla. Dünyā lezzātılarıyla lezzet ala. Anuñ velīsi t̄āgūt (16) olur. Anı nūr-ı rühāniden şıfat-ı hayvānī zulumātına iltür. Nite ki buyurdu: الطاعوت(17)والذين كفروا اولياؤهم [2:257] el-āyeh. Hāq Teʿālā'nun bu kavlınuñ maʿnisi dağı budur ki buyurdu: ثم الذين كفروا بربهم يعدلون(18) الذين كفروا [6:1] Yaʿnī ol gökler ve yirler yaradıldıktan soñra ki anuñ içinde zulumāt-ı nefsanī (19) ve nūr-ı rühānī kılandı. Kāfirler nefsi şıfatları gālib olmağıla ol t̄āgūtü hevādan... [157b]

Ulucami 435

10 Yūnus Sūresi

[bkz. EK III]

329b/5

Süretü Yūnus ʿaleyhi's-selām

Bi'smi'llāhi'r-raḥmāni'r-raḥīm

(6) الر تلك ايات الكتاب الحكيم [10:1] tā aña dege ki buyurdu ان هذا لساحر ميين [10:2] (7) Bedürüstü'r didügi kavlinde iki işāret var. Bir işāret Hāq'ıçun Hāq'dan ol (8) kulı ve resūli Muştafā'yadur ki müctebādür ve bir işāret Hāq'dan resūliçün girü (9) resūlinedür ʿaleyhi's-selām. Evvel kısım ki Hāq'dandur Hāq Teʿālā eydür: Benüm maḥabbetüm (10)

Ve dağı yidinci gökden Hāq Teʿālā (16) bir firişte göndertür elinde demürden çomağı var. Kaçan şeytān dilese ki anuñ göñline (17) vesvese birağa, ol melek anı bir gez urur götürüp atar. Ol kişiy[le] [şey[t]ān a[rasınd]a (18) yitmiş hicāb olur. Ve dağı kıyāmet gününde Hāq Teʿālā aña diye ki: Yürü rāḥat ol benüm (19) kenefümde, benüm cennetüm yimişlerinden yi ve kevşer şuyından iç ve selsebīl şuyıla gusl

2a/1

eyle. Sen benüm kulumsın, ben seniñ rabbuñam. Ve dağı Übeyy bin Kaʿb'dan rivāyetdür ki resūl (2) ʿa.s. buyurdu: Her kim süre-yi Enʿām'ı okısa Allāhu Teʿālā ʿazametiyile aña şalavāt getirür. (3) Yaʿnī rahmetini anuñ üzere neşr ider. Ol yitmiş biñ firişte ki süreyile indi anuñçun (4) Allāhu Teʿālā'dan mağfired dilerler gice ve gündüz süre-yi Enʿām'un āyetleri şağışınca. (5) Çün bu şevābları bildün gel bu gez buni bil kim bu sürenün evvelini şükür lafzıla (6) binā kılıp الحمد [6:1] didi, aña işāret kıldı ki bu süreyi indürdügi kullara gey (7) ulu niʿmetdür ki okıyana bu deñlü şevāb ve mertebe ḥāşıl olur. Pes bu niʿmet-i ʿazīme (8) üzere kullara vācib oldı ki aña ḥamd ideler. Pes ol ḥamdı ibtidā kıldı gendü zātına (9) tā kullar dağı ol taʿlīm üzere ibtidā-yı sürede Allāh'a ḥamd kılalalar...

Ulucami 436

10 Yūnus Sūresi

[bkz. EK IV]

154b/15

Süretü Yūnus ʿaleyhi's-selām

Miʿe ve ihdā ʿaşere āyāt^m Medeniyyetün

(16) Bi'smi'llāhi'r-raḥmāni'r-raḥīm

(17) الر تلك ايات الكتاب الحكيم [10:1] İbn-i ʿAbbās rażiya'llāhu ʿanh eydür: Yaʿnī Hāq Teʿālā eydür: Ben ol (18) Allāh'ın ki cemīʿ-i işleri görürin. Baña ḥafī nesne yok. Uşbu āyātlar dağı yā Muḥammed ol āyātlardan- (19)-dur ki mīşāk gününde saña vaʿde kılduğı ki bu süre-i dağı saña vaḥy ideydük. Bu bir kitābdur

senüñ üzerüñe ezeldendir. Henüz dağı sen ma'dümüduñ ve luflarum dağı senüñile- (11)-dür. Şimdi ki hâlde ki mevcüdsın dağı benüm re'fetüm vü rahmetüm saña ezelden ebededir. (12) İkinci kısım girü Hağ'dan[du]. Dir ki senüñ benümile ünsüñ şol vaqtdendir ki rühuñı (13) yaratdum. Evvel yaratduğum nesne oldı ki üçüncü bir dağı yokıdı. Ol "lebbeyk" ki baña (14) cevâb virdüñ 'ademden şol vaqt ki seni ol 'ademden çıkmaklığa da'vet kıldum. (15) Saña hitâb idüp didüm ki Ya'nî yâ seyyid. Sen didüñ ki لبیک و سعیدک (16) لبیک و سعیدک Ben didüm senüñ nefsuñe ki ربك الكتاب الحكيم (17) تلك آيات. (89:28) ارجى الى

[10:1] Ya'nî işbu âyetler ki senüñ üzerüñe indürildi ol kitâb (18) hakîmüñ âyetleridir ki ezelde saña va'de kıdum. Senüñiçün ve senüñ ümmetüñiçün (19) ihtiyâr kıldum. ثم اورثنا

نيتكى didüm الكتاب الذين اصطفينا من عبادنا

330a/1

kitâb maşşüş olduğı hakîm olmağlığa cemî-i kütübler arasında. Ya'nî hakîmdür hüküm ider (2) küllî kütübler üzere şerâyi'ler tebdîl olup nesh itmegile. Dağı bir kitâb bunuñ(3) üzere hüküm idiser degül ebedâ. Ve dağı bu ümmet maşşüş oldı üründü olmağlığa cemî-i (4) ümmet arasında. Bu kitâb bulara mirâs kıldı. Virâset ma'nîsi budur ki bu ümmet içinde (5) bâkî ola, ba'zısı ba'zısından mirâs yiye. Tâ kıyâmete degin bir kitâb dağı gelüp bunuñ (6) hükümün bozmaya niteki bu gendüden ilerüki kitâbları nesh eyledi. Ve dağı hakîmdür. Bu vechile (7) ki Allâhu Te'âlâ cemî-i hükmi bunda komışdur. Niteki buyurdı: لا رطب ولا

يايس الا في كتاب مبین (8) ol aḥkām-ı kadîmden ve aḥkām-ı muḥdeşeden hiç bir hüküm yokdur illâ ol Qur'ân içinde- (9)-dür. اكان للناس عجا ان اوحينا الى رجل منهم. [10:2] Aña işâret kıılır kim eydür: (10) Nite 'acebler biz Muḥammed'e 'aleyhi's-selâm vaḥy itdüğümüz andan ötrü bulardan ol-dağı bir kişidi. (11) Zîre biz anda gördük vaḥy kabûl itmek erligini dağı bizden risâlet irişdürmegi (12) bularuñ arasında. Bu sırdan

155a/1

hakîmdür. Ya'nî muḥkemdür, bâtıldan berîdür. Bunda kızb ü hilâf yokdur. Helâlı ḥarâmı muḥkem kılan (2) budur. Benden ḡayrı kitâblaruñ küllî hakîmi budur. Hucceṭ ü berâhîn tevḥîd-i Hağ üzere ve şıdḡ-ı resûl (3) üzere benümile şâbit olmışdur. Ve dağı buyurdı ki

اكان للناس عجا ان اوحينا الى رجل منهم ان

انذر الناس و بشر الذين امنوا ان لهم قدم صدق قال الكافرون ان هذا لساحر مبين (5) عند ربهم

[10:2] Ya'nî Mekke ehli 'aceblerlerdi ki Hağ Te'âlâ (5) âdem oğlanından resûl gönderdi.

Hağ Te'âlâ bu âyeti indürüp haber virdi ki bu Mekke ehli (6) 'aceb mi görürler ki biz ḡullarumuzdan bir ḡulumuzı ihtiyâr idevüz girü ḡullarumuza resûl gönderevüz. (7) Gendü cinslerinden ve neseblerinden ki bildüklerinden yâd degüldür. Tâ anuñıla üns tıutup aña (8) nazar idebileler ve aña söylemege mecâl bulalar. Pes biz vaḥy itdük ol Muḥammed'e 'a.s. Didük ki ḡorkıd (9) bu Mekke ehlini ol Qur'ân'dağı va'îd âyetleriyle ve beşâret kııl olara kim îmân getürdiler. Ol (9) şevâblarıla ki cennet içinde va'de kılduk. Be-dürüstü ol a'mâlları ki gendülerden öñ taḡdîm (10) idüp gönderdiler. Ol anlara ḡayr selef oldı. Rabları ve mâlikleri ḡatında cennet içinde dağı (11) olara sa'âdet-i ebedî oldı Hağḡ'ıñ rızası içinde. Ammâ bu kâfirler didiler ki taḡḡik bu Muḥammed (12) âşḡâre sâḡirdür. Eger şoralar ki çün kâfirler bunuñ gibi söz didiler, bularun kelâmını Qur'ân (13) içinde ḡikâyet kılduğına ḡikmet neydi? Cevâb biz eydürüz ki bunda bir ḡaç vechile ḡikmet (14) var. Bir budur ki bular bir biri arasında söyledükleri ḡaberi Hağ Te'âlâ resûle ḡaber vürürdi. Resûl 'a.s. (15) anlara anı izḡâr iderdi. Tâ yaḡîn olanlara ol peygâmberliḡinuñ 'alâmeti ola vü bir dağı bunda (16) resûlına tesellî ḡâtır var. Tâ ki anlaruñ ezâlarına ve inkârlarına şabr eyleye. Ve bir dağı bunda tenbîh (19) var. Andan şoñra tâ ki ol dağı resûl gibi ḡalkdan ne işidürse şabr ide emr-i ma'rûf

155b/1

(1) ve nehy-i münkeri terk itmeye. Ve bun-

ötrü hıç bir ‘avrata nübüvvet vahy olunmadı hergiz. Bunda (13) bir işâret dahı budur ki ان كان للناس [10:2] didügi ya‘nî ol dünyâ günlerinden ilerüki Hâk Te‘âlâ (14) günlerin unıdanlar ta‘accüb mi iderler ki biz vahy eyledük bir recüle bulardan. ان انذر الناس [10:2] (15) Ya‘nî inzâr ide ol ‘ahdların unıdanlara ki ben anlaruñıla mişâkı evvelde ‘ahd eyledüm. Anı (16) unıtdılar. وبشر الذين [10:2] Ya‘nî beşâret kıl anlara kim muşır oldılar (17) ol ‘ahdların unıtmadılar ve ‘ahdumu şımadılar anı unıtmadılar ki bularuñıçun şadım var Rabları (18) katında. Bunuñıla ki hitâb kıldı Muhammed’e ‘aleyhi’s-selâm henüz ol ‘âlem-i ervâhdaydı. Bu şavlıla ki (19) يا ايها [33:45] Ya‘nî yâ Muhammed seni ol ketm-i ‘ademden vücûda getürdük ki evvel... [330b]

dan şoñra girtü buyurdu:

والارض (2) ان ربكم الله الذى خلق السموات فى ستة ايام ثم استوى العرش على يدبر الامر بعد اننه ذالكم الله (3) ما من شفيع الا من ربكم فاعبدوه افلا تتذكرون [10:3] Ya‘nî tahkik sizüñ rabbuñuz (4) ve mâliküñüz ol Al-lâh’dur ki gökleri ve yirleri altı günde yaratdı. Andan hükmini gâlib kıldı (5) ‘arş üzere. Mecmû‘-ı umûr-ı hâlâyıkı tedbîr idüp hüküm eyler ‘âlem-i milkde ve ‘âlem-i melekûtda, dört (6) melek-i muşarrebî aña sebep kılmağıla ki biri Cebre’îl’dür ve biri Mikâ’îl’dür ve biri İsrâfîl’dür ve biri melekü’-(7)-l-mevtdür. Ammâ Cebre’îl’i yiller üzere ve leşkerler üzere ve vahy indürmege şomışdur. Ve Mikâ’îl (8) yağmurlar yağdurmak ve otlar ve ağaçlar bitürmeklige sebep şomışdur. Ammâ melekü’l-mevt hâlâyıkuñ ruh-(9)-ların kabz itmege şomışdur. Ve İsrâfîl’i ‘aleyhimü’s-selâm emr olunan hükümleri bu üç meleke indürmege (10) şomışdur.

Görüldüğü gibi aynı mütercime ait bu iki cilt, aynı eserin tercümesi değildir. İki de İznikî’ye ait olan bu eserlerden ilki, Ulucami 435, Hâzin’i Bağdadî’nin *Lübâb*’ının çevirisi iken, ikincisi, Ulucami 436, Ebu’l-Leys tefsirinin *Enfesü’l-cevâhir* adıyla yapılmış tercümesidir (*ellefehü ve reccemehü*: telif-tercüme).

Şimdi de Ulucami 436 numaradaki İznikî’nin kaleminden çıkmış *Enfesü’l-cevâhir* (=Ebu’l-Leys es-Semerkandî tefsiri tercümesi) ile Ahmed-i Dâî’ye izafe edilen nüshalardan Nuruosmaniye 138 nüshasını karşılaştıralım:

Ulucami 436

Enfesü’l-cevâhir

6 En‘âm Süresi

[bkz. EK II]

1b/1

Süretü’l-En‘âmî. Mekkiyetⁱⁿ ve Hiye Mi‘et^ü ve şamset^e ve sittin^e âyâtⁱⁿ

(2) Bi’smi’llâhi’r-raḥmâni’r-raḥîm

(3) الحمد لله الذى خلق السموات والارض و

الذين كفروا (4) جعل الظلمات و النور ثم

[6:1] İbn ‘Abbâs rażiya’llâhu

‘anh buyurur ki süre-yi En‘âm (5) küllî Mek-

ke’de indürilmişdür illâ altı âyet Medîne’de

indirilmişdür. Ancak üç âyet biri biri (6)

Nuruosmaniye 138

Tecüme-i Tefsir-i Ebi’l-Leys Semerkandî

6 En‘âm Süresi

[bkz. EK V]

205a/21

Süretü’l-En‘âmî. Mi‘et^ü ve sittüne ve şamset^e âyet

(22) Bi’smi’llâhi’r-raḥmâni’r-raḥîm

(23) برهبهم الحمد لله الذى خلق السموات والارض

و جعل و الظلمات النور ثم الذين كفروا

[6/1] (24) İbn ‘Abbâs rażiya’llâhu

‘anh buyurdu ki süre-yi En‘âm küllî Mek-

ke’de indürilmiş (25) illâ altı âyet

Medîne’de indirilmişdür. Ancak üç âyet

bilisinde **و ما قدروا الله حق قدره و ما** [6:91] Tamām bu üç âyet Yahūdilerün kelāmın redd itmekçiündür. (7) Ve daḥı **قل تعالوا** [6:151] âyeti **لعلکم تتقون** [6:153]'a varınca bulardan artuḡı küllī Mekki'dür. Cümle bir (8) gice içinde bir def'ada indi. Yitmiş biñ firişte bilesinde āvāz götürüp tesbīḥ ü taḥmīd (9) iderlerdi. Resül 'aleyhi's-selām anı işidüp ta'zīm yöninden yüz yire koyup Ḥaḡ Te'ālā'ya secde (10) kıldı ve çok ḥamd ü senā kıldı. Çün bu ta'zīm ile bu süre-yi mübārek indirildi. Resül (11) 'a.s. fī'l-ḥāl ol gicede kâtib kıḡurup küllī yazdı ki bu yüz altmış biş âyetdür. Ekseri (12) müşrikler üzerine ḥucetdür. Ve kelimesi üç biñ elli ikidir. Ve daḥı on iki biñ dört (13) yüz ḥarfdur. Rivāyetdür resülden 'a.s. ki ol buyurdi: Her kimse kim süre-yi En'ām evvelinden (14) üç âyet okısa **ماتكسبون** [6:2]'e varınca Allāḡ Te'ālā aña kırk ferişte müvekkel kılar tā (15) kıyāmete degin gendülerün 'ibādetince aña 'ibādet yazarlar. Ve daḥı yidinci gökden Ḥaḡ Te'ālā (16) bir firişte gönderür elinde demürden çomaḡı var. Kaçan şeytān dilese ki anuñ göñline (17) vesvese biraḡa, ol melek anı bir gez urur götürüp atar. Ol kişiy[le] **شley[ṭ]jān** a[rasında] (18) yitmiş ḥicāb olur. Ve daḥı kıyāmet güninde Ḥaḡ Te'ālā aña diye ki: Yürü rāḡet ol benüm (19) kenefümde, benüm cennetüm yimişlerinden yi ve kevşer şuyından iç ve selsebīl şuyıla ḡusl **[2a/1]** eyle. Sen benüm ḡulumsın, ben senün rabbuñam. Ve daḥı Übeyy bin Ka'b'dan rivāyetdür ki resül (2) 'a.s. buyurdi: Her kim süre-yi En'ām'ı okısa Allāḡ Te'ālā 'azametiyile aña şalavāt getirür. (3) Ya'nī rahmetini anuñ üzere neşr ider. Ol yitmiş biñ firişte ki süreyle indi anuñıçun (4) Allāḡ Te'ālā'dan maḡfiredilerler gice ve gündüz süre-yi En'ām'un âyetleri şaḡışınca. (5) Çün bu sevābları bildün gel bu gez bunı bil kim bu sürenün evvelini şükür lafzıla (6) binā kırup **الحمد لله** [6:1] didi, aña işāret kıldı ki bu süreyi indürdüḡi ḡullara gey (7) ulu ni'metdür ki okıyana bu deñlü sevāb ve mer-tebe ḡāşıl olur. Pes bu ni'met-i 'azīme (8)

biri biri bilisinde (26) **و ما قدروا الله حق قدره** [6:91] Tamām bu üç âyet Yahūdilerün kelāmın redd itmekçiündür. Ve daḥı **قل تعالوا** [6:151] âyeti **لعلکم تتقون** [6:153]'a (27) varınca bulardan artuḡı küllī Mekke'de bir gicede bir def'ada indi. Yitmiş biñ firişte bilesinde (28) āvāz götürüp tesbīḥ ü taḥmīd iderlerdi. Resül anı işidüp ta'zīm yönünden yüz yire **[205b/1]** koyup Ḥaḡ Te'ālā'ya secde kıldı ve çok ḥamd ü senā kıldı. Çün bu ta'zīm ile bu süre-yi mübārek (2) indirildi. Resül 'a.s. fī'l-ḥāl ol gice kâtib kıḡurup küllī yazdı ve bu süre yüz altmış biş âyetdür. (3) Ekseri müşrikler üzerine ḥucetdür. Ve kelimesi [Yz.küllisi] üç biñ elli bile ikidir. Ve daḥı on iki biñ dört (4) yüz ḥarfdur. Ve mervīdür resülden ki buyurdi: Her kimse kim süre-yi En'ām'ı evvelinden üç âyet (5) okısa **ماتكسبون** [6:2]'e varınca Allāḡ Te'ālā aña kırk ferişte müvekkel kılar tā kıyāmete degin kendülerün (6) 'ibādetince aña 'ibādet yazarlar. Ve daḥı yidinci gökden Ḥaḡ te'ālā bir firişte gönderür elinde demürden (7) çomaḡı var. Kaçan şeytān dilese ki anuñ göñline vesvese biraḡa ol firişte anı bir gez urur (8) götürüp atar. Ol kişiy ile şeytān arasında yitmiş ḥicāb olur. Ve daḥı kıyāmet güninde (9) Ḥaḡ Te'ālā aña diye ki: Yürü rāḡat ol benüm kenefümde, benüm cennetlerüm yimişlerin yi ve kevşer şuyından (10) iç ve selsebīl şuyıla ḡusl eylegil. Sen benüm ḡulumsın, ben senün rabbuñam. Ve daḥı Übeyy bin Ka'b'dan (11) rivāyetdür ki resül buyurdi: Her kimse kim süre-yi En'ām'ı okısa Allāḡ Te'ālā 'azametiyile aña şalavāt (12) getirür. Ya'nī rahmetini neşr ider. Ol yitmiş biñ firişte ki bu süre ile indi anuñıçun Allāḡ (13) Te'ālā'dan maḡfiredilerler gice ve gündüz süre-yi En'ām'un âyetleri şaḡışınca. Çün bu sevābları (14) bildün gel bu gez bunı bil kim sürenün evvelini şükür lafzıla binā kırup **الحمد لله** [6:1] didi, aña (15) işāret kıldı ki bu süre indüḡi ḡullara gey ulu ni'metdür ki okıyana bu deñlü sevāb ve mer-tebe ḡāşıl (16) olur. Pes bu ni'met-i 'azīme üzere

üzere kullara vâcib oldı ki aña hamd ideler. Pes ol hamdı ibtidâ kıldı gendü zâtına (9) tâ kullar dağı ol ta'îm üzere ibtidâ-yı sürede Allâh'a hamd kılalalar, ol Qur'ânıla hâşıl (10) olan şevâb ni'metleri üzere ki sebeb-i sa'âdetdür. Bundan soñra ol ni'met kimdendir (11) ve hamd kime lâyıkdur anı bildürüp buyurdu ki ol hamda lâyıq olan ol Allâhdur ki (12) yirleri yaratdı tağlarıyıla ve ağaçlarıyıla ve yazıları ve deñizleriyle ve içinde envâ' ma'âdınleriyle (13) bu kullara meşâlihîçün altundan gümüşden ve bakırdan demürden ve jiveden ve deñiz-(14)-ler içinde incüden cevâhirden dağı ne ki bulara beñzer var. Ve dağı gökleri yaratdı (15) ayıla gün ve yıldızları anı müzeyyen kıldı. Giceyi aya musahhar kırup gündüzi güneşe (16) musahhar kıldı. Her gökde bir felek yaradup her birine bir yılduz yaradup anda maqâm virdi. (17) Ve rüzigârün ahvâli tagayyurât üzere olmaqlığın anlaruñ seyrine müte'allık kıldı, hisâb-ı (18) ma'lûmıla ki andan ziyâde ve naqş olmaya. Cihân içinde olan umûr ve kutlu vaqtıyıla mazbût (19) ola. Hâlel vâkıf olmaya tâ ki kullar fâriğ olup umûr-ı 'ibâdet'e meşgûl olalar. Zîre [2b]

18 Kehf Süresi

[bkz. EK VI]

314a/7 Sûretü'l-Kehf

Küllihâ Mekkiyyet^{im} gâyri âyeteynⁱ Feinnehumâ Medînetânⁱ. Mi'et^e ve ihdâ 'aşer^e âyât^{im}

(8) Bi'smi'llâhi'r-raḥmâni'r-raḥîm

(9) الحمد لله الذى انزل على عبده الكتاب و لم

يجعل له عوجا [18:1] فيما Ya'nî Haḳ Te'âlâ (10)

buyurur ki kulları aña hamd ideler, diyeler ki şükür, uluhiyyet ol Allâhu Te'âlâ'nuñdur ki (11) kulı ve resûli Muḥammed üzerine kitâb indürdi ki ol Qur'ân'dur. Anı muhtelif ve mütenâkiş indürmedi ki (12) halk anı fehm itmeyüp haḫalara ve ğalatlara vâkıf olalar. Belki anı istiḫâmet üzere ve gendüden (13) ilerü inen kitâblara muvâfiḫ indürdi ve anları gerçekteyüci kıldı ki Haḳ Te'âlâ'nuñ kadîm (14) kelâmıdır, maḫlûḳ degül. Ve buyurdu ki حسنا (15) لينذر باسا شديدا من لدنه و يبشر المومنين

kullara vâcib oldı ki aña hamd ideler. Pes ol hamdı ibtidâ (17) kıldı ki kendü zâtına tâ kullar dağı ol ta'îm üzere ibtidâ-yı sürede Allâh'a hamd kılalalar, ol (18) Qur'ânıla hâşıl olan şevâb ni'metleri üzere ki sebeb-i sa'âdetdür. Bundan soñra ol ni'met kimdendir (19) ve hamd kime lâyıkdur anı bildürüp buyurdu ki ol hamda olan lâyıq ol Allâh'dur ki yirleri halk (20) itdi tağlarıyıla ve yazıları ve deñizleri ki içinde envâ'-ı ma'âdınleriyle bu kullara meşâlihîçün (21) altundan gümüşden ve bakırdan demürden ve jiveden ve deñizler içinde incüden cevâhirden (22) ve dağı ne ki bulara beñzer var. Ve dağı gökleri yaratdı ayıla yıldızlar ile anı müzeyyen kıldı. Giceyi (23) [aya] musahhar kırup gündüzi güneşe musahhar kıldı. Her gökde bir felek yaradup her birine bir yılduz (24) yaradup anda maqâm virdi. Ve rüzigârün ahvâli tagyîrât üzere olmaqlığın anlaruñ (25) seyrine müte'allık kodı, hisâb-ı ma'lûmıla ki andan ziyâde ve naqş olmaya. Cihân içinde olan (26) umûr ve kutlu vaqtıla mazbût ola. Hâlel vâkıf olmaya tâ ki kullar fâriğ olup umûr-ı 'ibâdet'e (27) meşgûl olalar. Zîrâ...

18 Kehf Süresi

[bkz. EK VII]

388a/28 Sûretü'l-Kehf

Mi'et^e ve 'aşer^e âyât. Ve hiye Mekkiyyet^{im}

(29) Bi'smi'llâhi'r-raḥmâni'r-raḥîm

388b/1

الحمد لله الذى انزل على عبده الكتاب و لم

يجعل له عوجا [18:1] فيما Ya'nî Haḳ Te'âlâ

buyurur ki kulları (2) aña hamd ideler dirler ki şükür, uluhiyyet ol Allâhu Te'âlâ'nuñdur ki kulı ve resûli Muḥammed üzerine kitâb indürdi ki (3) ol Qur'ân'dur. Anı muhtelif ve mütenâkiş indürmedi ki halk anı fehm itmeyüp haḫalara ve 'illetlere vâkıf olalar. Belki (4) anı istiḫâmet üzere ve kendüden ilerü inen kitâblara muvâfiḫ indürdi ve anları gerçekteyüci kıldı ki Haḳ (5) Te'âlâ'nuñ kadîm kelâmıdır, maḫlûḳ degül. Ve dağı buyurdu ki يبشر المومنين حسنا (6) لينذر باسا شديدا من الصالحات ان لهم اجرا حسنا

فيه ابدأ [18:2] الذين يعملون الصالحات ان لهم اجرا
 ماكين [18:3] Ya'ni bu Kur'an indürüldi (16)
 andan ötürü ki ol kâfirleri inzâr idüp
 korkuda çatı 'azâblarıla. Allâhu Te'âlâ
 kıbelinden ve anuñ (17) katından ve beşâret
 idüp muştulaya ol mü'minlere kim görklü
 'ameller işlediler ki anlaruñçun (18) cennet
 içinde görklü şevâblar ve mertebeler var. Bu
 hâletde kim anda muķīm olalar ebedâ.
 Zevâlî (19) ve giri çıkmaķlığı olmaya. Ve
 dağı buyurdı ki وينذر الذين قالوا اتخذ الله ولدا
 [18:4] [314b/1] ما لهم به من علم ولا
 لابانهم كبرت كلمة تخرج من افواههم ان
 يقولون الا
 [18:5] Ya'ni dağı taħfif idüp
 korkuda şuları kim didiler, ol müşriklerden
 Naşârîlerden, ol (2) Allâhu Te'âlâ'nun evlâdı
 var. Hâl budur ki bilmedin bu sözi
 cāhiliķlarından söylediler. Bu sözi ki (3)
 bular söylediler huccetsüz delîlsüz ataların-
 dan işidügelüp anlara taķlîd idüp söylediler.
 Hâl budur (4) ki bu kelâm üzere ol
 atalarınuñ dağı huccetleri delîlleri yok. Olar
 dağı cehlile söylediler. Pes bu kelîme (6)
 kim anlar söylediler, Allâh'a veled itlâķ
 itdiler, gey ulu kelimedür kim aģızlarından
 çıkar, degül-(7)-dür ol söyledükleri kelâm
 illâ kiẓb ü iftirâdur. Haķ Te'âlâ yücedür,
 berîdür andan ki olar vaşf iderler. Ve dağı
 buyurdı ki فلعك... [18:6]

ماكين فيه ابدأ [18:2] الذين يعملون
 bu Kur'an indü-(7)-rildi andan ötürü ki ol
 kâfirleri inzâr idüp korkuda çatı 'azâbıla.
 Allâhu Te'âlâ kıbelinden (8) ve anuñ
 katından beşâret idüp muştulaya ol
 mü'minlere kim eyü 'ameller işlediler.
 Anlaruñçun cennet içinde (9) görklü
 şevâblar ve mertebeler var. Bu hâletde kim
 muķīm olalar ebedâ. Zevâlî ve giri
 çıkmaķlığı olmaya. (10) Ve dağı buyurdı ki
 وينذر الذين قالوا اتخذ الله ولدا
 [18:4] ما لهم به من علم ولا لابانهم كبرت كلمة
 الا كذبا (11) ما لهم به من علم ولا لابانهم كبرت كلمة
 [18:5] Ya'ni dağı تخرج من افواههم ان يقولون
 taħfif idüp korkuda (12) şunları kim didiler,
 ol müşriklerden Naşârîlerden, Allâhu
 Te'âlâ'nun evlâdı var. Hâl budur ki bilme-
 din bu (13) sözi cāhiliķlarından söylediler.
 Bu sözi ki bunlar söylediler huccetsüz
 delîlsüz atalarından dede-(14)-lerinden
 işidügelüp anlara taķlîd idüp söylediler.
 Hâl budur ki bu kelâm üzere ol atalarınuñ
 (15) dağı huccetleri delîlleri yok. Anlar
 dağı cehlile söylediler. Pes kelîme degüldür
 ol söyledükleri kelâm (16) illâ kiẓbdür,
 iftirâdur. Haķ Te'âlâ yücedür, berîdür [an-
 dan] ki anlar vaşf iderler. Dağı buyurdı ki
 فلعك... [18:6]

Bu karşılaştırma biri İznikî'nin kaleminden çıkmış *Enfesü'l-cevâhir*, diğeri Ahmed-i Dâî'ye izafe edilen *Terceme-i Tefsir-i Ebu'l-Leys es-Semerkindî* olan bu iki nüshanın aynı olduğunu apaçık göstermektedir. Bu da Ahmed-i Dâî'nin olarak kabul edilen *Tercüme-i Tefsir-i Ebu'l-Leys es-Semerkindî* isimli eserin İznikî'nin *Enfesü'l-cevâhir* adlı eserinin bir nüshası olduğunu göstermektedir. Bu durumda Ahmed-i Dâî tercümesinden söz etmek mümkün değildir.

Ahmed-i Dâî'nin Ebu'l-Leys tefsirini tercüme ettiği kanaatinde olanların iki önemli dayanağı şudur: Eserde geçen "dâî mahlası" ve *iki nüshanın* başındaki manzum mukaddime.⁶⁴

⁶⁴ Örneğin Ebu'l-Leys tefsiri tercümesinin Ahmed-i Dâî'ye ait olduğu kanaatinde olan araştırmacılaran Ziya Demir'e göre, "mukaddime ve eserin içinde mükerreren geçen "Dâî" mahlasının, kesin tespitte kri-

“bu fakir dâ’î”

İsmail Hikmet Ertaylan’a göre tefsir tercümesinin Ahmed-i Dâî’ye aidiyeti “içinde geçen داعی mahlaslarından anlaşılakta”dır. ⁶⁵ Ertaylan, İÜ TY. 1190 nüshası hakkında

“Bu nüsha Sahib Molla kitaplarındandır. Üzerinde ابى الليث

dedikten sonra da انفس الجواهر yazar ki yanlıştır. Tefsir, hakikatte Dâî’nin tefsiridir. Fakat ondan hiç bahsolunmamıştır. Sarîh surette kimseye izâfe edilmemiştir. Yalnız انفس الجواهر adı verildiğine göre Ebul Fazl Musâ ibn-i elhac Hüseyin ibn-il İsâ el İznîkî’nin Ebu Hâzin’in اللباب adlı tefsirinden yapmış olduğu terceme ile karıştırılmış olduğu anlaşılmaktadır.

Eser Dâ’î’nin tercemesindeki mukaddime ile başlamaktadır. İçinde بو فقير داعيه بر دعا [Ertaylan’ın dipnotu: vr. 10b, satır 5] diye Dâ’î ismi zikredildiği halde sonunda [Ertaylan’ın dipnotu: vr. 248a]

تم الجلد الاول من تفسير "انفس الجواهر" و ياهو بعد الجلد الثاني من اول سورة الانعام تمت

Kaydiyle tamamiyle hataya düşülmüş ve eserler karıştırılmıştır.” ⁶⁶ der.

Abdülkadir İnan, Nuruosmaniye 137 numarada kayıtlı nüshanın Ahmed-i Dâî’nin olduğunu iddia eder, kanıt olarak da ilgili nüshada (vr. 8a) geçen “bu fakîr dâ’î” kelime grubunun geçtiği cümleyi gösterir.⁶⁷

“İstanbul kütüphanelerinde kayıtlı bulunan terceme nüshalar üzerinde” araştırma yapan İshak Yazıcı’ya göre, “bu nüshalarda... bu fakîr dâ’î... gibi ifadelerin geçmiş olması bu nüshaların Ahmed-i Dâ’î’ye ait olma ihtimalini biraz daha kuvvetlendirmektedir.”⁶⁸

Ziya Demir’e göre, Ebu’l-Leys tefsirini mufassal olarak tercüme eden ilk mütercim Ahmed-i Dâî’dir. Demir, Ertaylan’ın kanaatine iştirak ettiğini, bu hususta herhangi bir şüpheyi varit görmediğini çünkü mukaddime ve eserin içinde mükerreren geçen “Dâî” mahlasının, kesin tespit kriter olma özelliği bütün şüpheleri izaleye kâfi gelecek nitelikte olduğu belirtir.⁶⁹

ter olma özelliği bütün şüpheleri izaleye kâfi gelecek niteliktedir.” Demir, *age.* (1994), s. 481; a.mlf., *age.* (2007), s. 477.

⁶⁵ Ertaylan, *age.*, s. 146.

⁶⁶ Ertaylan, *age.*, s. 141.

⁶⁷ İnan, *age.*, s. 146, Nr. 13.

⁶⁸ Yazıcı, *agm.* (1992), s. 179.

⁶⁹ Demir, *age.* (1994), s. 481; a.mlf., *age.* (2007), s. 477.

Ahmed-i Dâî ihtimaline değinmeyen, tercümenin İbn Arabşah'a mı İzniki'ye mi ait olduğu husunu tartışan Hikmet Özdemir'e göre ise "bu fakîr dâ'î" tabiri onun [İzniki] çok kullandığı bir tabirdir. Bu tabiri onun hemen her eserinde görmekteyiz. Tefsir nüshalarında da sık sık bu tabiri kullanması bu eserleri onun yazdığının isbatıdır."⁷⁰

İzniki'nin aşağıdaki üç eserinde ise "bu dâ;µ" kelime grubu şöyle yer alır:

Münebbihü'r-râkidîn:

"**bu dâ'î** dahı ki aḥḳarü'l-ıbâd ve esvedü'l-vech ve's-sevâd Mūsâ bin Hâcî Hüseyin Ğisâ'dur ol iltimâsa icâbet kı lup nazâr dahı kıldı gördi ki..."⁷¹

Terceme-i Faşlu'l-ḥitâb

"Ammâ Allâhu Ta'âlâ'ya ḥâmd-i keşîr kılduḳdan sonra ve Resûl'e 'âleyhi's-selâm şalavât-ı 'azîz olduḳdan sonra **bu dâ'î** faḳîr ki Ebü'l-Fazl Mūsâ bin Hâcî Hüseyin İzneykî'dür..."⁷²

Zâdu'l-ıbâd

"Pes **bu dâ'î** dahı çün 'inâyeti Hâḳkıla bu kitâb-ı şerîfüñ tercemesine 'azm kılduḳ... Zâdu'l-ıbâd diyü tesmiye kılduḳ."⁷³

Yasemin Özdemir'in Yüksek Lisans Tezi için esas aldığı nüshada⁷⁴ Yasin suresinin başında manzum mukaddime bulunmakta, mukaddimeyi "*Sebeb-i Terceme-i Kitâb*" başlıklı mensur kısım takip etmektedir. Burada mütercimim kendisi hakkında kullandığı "dâ;µ" kelimesine bakalım:

bu kitâbı taşnîf ve bu dürr-i laḳfî cem' idüp terceme kılmâḳa sebeb bu oldu kim ol... Umur Beg bin Temürtaş... eyle işâret kıldı **bu** za'îf ve naḥîf **da'î** ḳula ki... **Bu dâ'î ḳul** anı Türkî diline terceme kıla... Egerçi **bu dâ'î** 'aḳâyı ol mâlikü'l-mülûkden bulup... şol ümîde

⁷⁰ H. Özdemir, *age.*, s. 79.

⁷¹ Paşa Yavuzarslan, *Mūsâ bin Hâcî Hüseyin el-İzniki: Münebbihü'r-râkidîn (Uyurları Uyandırucu)*, C. 1, TDK, Ankara, 2002, s. 108 (metin: vr. 2a/4-7).

⁷² Murat Küçük, *Mūsâ bin Hâcî Hüseyin İzniki: Terceme-i Faşlu'l-Ḥitâb (Giriş-İnceleme-Metin-Dizin)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 1996, s. 9 (metin: vr. 4a/1-2).

⁷³ Musa b. Hacı Hüseyin el-İzniki, *Zâdu'l-ıbâd*, Hamidiye 635, vr. 2b/7-9. (H. Özdemir, *age.*, s. 129'dan naklen).

⁷⁴ Y. Özdemir, bu nüshanın Prof. Dr. Orhan Bilgin tarafından Süleymaniye Kütüphanesine bağışlandığını bildirmektedir. (Y. Özdemir, *age.*, s. 7).

kim bu dürr-i laṭife muṭṭalī⁶ olanlar... bu bîçāre ḳulı bir du‘āyıla añup Fatīḫa iḫsān ideler...⁷⁵

Manzum mukaddime

Ertaylan “*tetik ettiḡi nüshalardan*” yalnız ikisinde manzum mukaddimeye rastlamıştır.⁷⁶ Bu manzum mukaddime iki kez işlenmiştir.⁷⁷ Bizim görebildiḡimiz nüshalardan Hacı Mahmut Ef. 51 numaradaki yazmada da manzum mukaddime bulunmaktadır.⁷⁸ Bu manzum mukaddime yayımlanan metinlerde olmayan bir beyti havidir:

Çü ḳılıvirem ḫālime i‘tirāf
Ki ḳıldum ulu emri ben iḳtirāf (vr. 3b, 223. beyit)

İznikī’nin eserlerinden *Terceme-i Faşlu’l-ḫitāb* da 79 (yetmiş dokuz) beyitlik bir manzum mukaddime ile başlamaktadır. (1b/1-3b/16)⁷⁹ Bu eser de Umur Bey’in isteḡiyle tercüme edilmiştir. (4a/6-10).⁸⁰

İznikī’nin *Terceme-i Ḥışnu’l-ḫaşīn Fī Menheci’d-dīn* isimli eseri ise 103 beyitlik bir manzum mukaddime ile başlamaktadır (vr. 1b/1-5a/2).⁸¹ Bu manzum mukaddimedede geçen

“Egerçi bā’iṣ düzmege bu ḫüni
Olupdur Emīr’den icāzet yöni

⁷⁵ Y. Özdemir, *age.*, s. 11. Özdemir’in transkripsiyonlu metni üzerinde (“Dā’ī/dā’ī deḡişikliği hariç) esasa yönelik olmayan küçük deḡişikliklerde bulundum. Bu “*sebeb-i tercüme-i kitāb*” kısmı Ertaylan’ın Kütahya kütüphanesinde gördüḡünü bildirdiḡi tefsir tercümesi nüshasının baş tarafında, daire içinde aynen yer alır. Tıpkıbasımı için bkz. Ertaylan, *age.*, s. 145.

⁷⁶ Ertaylan, *age.*, s. 67.

⁷⁷ Mustafa Özkan, “Ahmed-i Dā’ī’nin *Tercüme-i Tefsir-i Ebü’l-Leys es-Semerkañī* Mukaddimesi” *TDED*. C. XXIX, İstanbul, 2000, s. 117-188; Abdurrahman Özkan, “Ahmed-i Dā’ī’nin Tefsir Tercümesi’nin Manzum Mukaddimesi ve Dil Özellikleri” *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Konya, 2002, S. 11, s. 1-57.

⁷⁸ Schacht, Kahire Ägyptischen Bibliothek (=Mısır Millî Kütüphanesi) Tefsir-i Türkî 17 nüshasının *münacat, naat, Peygamberin arkadaşlarına (=Ashab) övgü, ve “Der beyân-ı sebeb-i tercüme-i kitāb”* başlıklarını ihtiva ettiḡini kaydeder (Schacht, *agm.* (1928), sütun 814, Nr. 7) ki bu kayıttan söz konusu nüshanın da manzum mukaddimeli olduḡu anlaşılmaktadır. Ziya Demir de Nuruosmaniye 317 nüshasının manzum mukaddimeli olduḡunu bildirmektedir. (Demir, *age.* (1994), s. 480; a.mlf. *age.* (2007), s. 477.

⁷⁹ Bkz. Küçük, *age.*, s. 1-9.

⁸⁰ Bkz. Küçük, *age.*, s. 9.

⁸¹ Bkz. Paşa Yavuzarslan, *Mūsā bin Hācī Hüseyin İznikî: Terceme-i Ḥışnu’l-ḫaşīn Fī Minheci’d-dīn (Giriş-İnceleme-Tenkitledi Metin-Dizin)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 1993, s. 1-10.

Ki Sulţān'dur adı hem aşlı dağı
Dāyim dutsun anı Hūdāsı bākī

Çü çift oldu adı resül adıla
Gerek ʔoldura ‘aşrını adıla” (4a/10-12)⁸²

beyitlerini Tefsir tercümesinin manzum mukaddimesindeki şu iki beyitle karşılaştıralım:

Ḳamu aʔyānuñ mercîʔi kim Emīr
Ḳılupdur özine anı ḥāş müşīr

Emīr ḥāzretinde bilüp rıfʔatı
Taḳarrüble oldu zād u devleti⁸³

İznik’i’nin bu iki mensur eserinin manzum mukaddimelerinde geçen “Emīr” aynı kişidir: Emir Sultan (öl. 833/1429?).⁸⁴

Muhtasar Nüsha

Schacht’a göre Ayasofya 147 ve Nuruosmaniye 136 nüshaları “gerçekten” İbn Arabşah’ındır.⁸⁵ İznikî ise İbn Arabşah’ın tercümesini *Enfesü'l-cevâhir* adıyla genişletmiştir.⁸⁶

Bizim inceleyebildiğimiz nüshalardan Mihrişah Sultan 9 nüshası, Schacht’ın “gerçekten” İbn Arabşah’ındır dediği Ayasofya 147 ve Nuruosmaniye 136 nüshaları ile aynıdır. Bu üç nüsha -küçük istinsah farkları dışında- aynıdır.

Aşağıda, İbn Arabşah’ın olduğu belirtilen nüshalardan Nuruosmaniye 136 nüshası ile Ahmed-i Dâî’ye izafe edilen ama artık İznikî’nin olduğu kesinleşmiş olan Nuruosmaniye 138 nüshasından Fatıha suresi ile ilgili kısımlar karşılaştırılmıştır. Ardından Nuruosmaniye 136 (İbn Arabşah), 138 (İznikî), ve Ebu’l-Leys es-Semerkandî’nin tefsirinin orijinalinden (Kastamonu İl Halk Ktp. 2779), Fatıha suresinden bir kısım karşılaştırılmıştır.

⁸² Yavuzarslan, *age.* (1993), s. IX, 8.

⁸³ Hacı Mahmut Ef. 51, 204-5. beyitler (vr. 3b). krş. M. Özkan, *agm.*, s. 143; A. Özkan, *agm.*, s. 54-55.

⁸⁴ Hayatı hakkında bkz. Hüseyin Algül-Nihat Azamat, “Emīr Sultan” *DİA.*, XI, İstanbul, 1995, 146-148.

⁸⁵ Schacht, *agm.* (1927), sütun 749.

⁸⁶ Schacht, *agm.* (1927), sütun 750; a.mlf., *agm.* (1960), s. 137.

Fātiha sūresi**Nuruosmaniye 136⁸⁷**

(1b/1-2a/19)

(İbn Arabşah, Tercüme-i Tefsir-i Ebu'l-Leyş Semerkandî)

(bkz. EK-VIII)

1b/1 Bi'smi'llāhi'r-raḥmāni'r-raḥīm

(2) الحمد لله [1:2] İmām Ebū'l-Leyş müselsel senedile İbn-i 'Abbās'dan rivāyet kıılır ki ol buyurdı الحمد لله [1:2] (3) demek ya'nī cemīc-i şükr Allāh'a maḥşūşdur ve andan ḡayrıya revā degül demek olur. Zīrā çün cemīc-i ni'metlerüñ (4) ḡuşulı andandur. Ve cemīc-i şükr daḡı revādur ve aña gerekdür. Ammā Ḳatāde eydür bu süre evvelinde şükr ile (5) başladığı aña işāretdür ki ahırında Ḥaḳ Te'ālā iki ḡā'ife zıkr eyledi ki birisi ḡāzab olınmışlardan (6) idi ki anlar Yahūdiler idi ve biri zāll gümrāh olınmışlardan idi ki anlar Naşārī idi. Pes bu şükr (7) itmek ya'nī demek olur ki şükr ol pādīşāha ki bizi ol ḡāzab olınmış ve gümrāh olup zāll (8) olanlardan kıılmadı. Kendinüñ ma'rifeti ḡil'atın geyürdi. Ehl-i İslāmdan itdi. رب العالمين [1:2] (9) İbn-i 'Abbās razıya'llāhu 'anh eydür رب ma'nāsı seyyid demek olur. Pes demek olur kim şükr ol 'ālemlerüñ (10) seyyidine ki cemīc yir yüzinde deprenen cānverlerüñ rabbıdır. Ve ba'zlar didiler ki رب العالمين [1:2] ma'nāsı demek (11) olur ki cemīc ḡalkūñ ḡālīkı ve rezzākı ve bisleyicisi oldur ki bunları ḡālden ḡāle döndürtür. Ve ba'zlar daḡı (12) didiler ki رب mālīḳ ma'nāsınadır. Pes رب العالمين [1:2] ma'nāsı demek olur ki cemīc 'ālemüñ mālīkidür. (13) الرحمن الرحيم [1:3] Ya'nī

Nuruosmaniye 138

(9b/6-17a/24)

(İznikī, Enfesü'l-cevāhir=Tercüme-i Tefsir-i Ebu'l-Leyş Semerkandî)

(bkz. EK-IX)

9b/6⁸⁸Süretü'l-Fātiḡati'l-Kitāb Seb'a āyātⁱⁿ

Bi'smi'llāhi'r-raḥmāni'r-raḥīm

[ڭ]**10a/11**

İmām Ebū-(12)-'l-Leyş müselsel senedin İbn-i 'Abbās'dan razıya'llāhu 'anh rivāyet kıılır ki الحمد لله [1:2] demek (13) ya'nī cemīc-i ni'metlerüñ ḡuşulı andandur. Ve cemīc-i şükr daḡı aña gerekdür. Ammā Ḳatāde eydür bu süre (14) evvelinde şükr ile başladığı aña işāretdür ki ahiretde Ḥaḳ Te'ālā iki ḡā'ife zıkr eyledi ki (15) birisi ḡāzab olınmışlardandı ki o Yahūdilerdür ve biri zāll u gümrāh olınmışlardan idi ki (16) olar Naşārālardur. Pes bu şükr itmek keennehü demek olur kim şükr ol pādīşāha ki bizi ol (17) ḡāzab olınmış ve gümrāh olup zāll olanlardan kıılmadı. Kendinüñ ma'rifet ḡil'atın bize (18) geyürdi. Ehl-i İslāmdan Kııldı. [...]

11a/26 رب العالمين [1:2] (27) İbn-i 'Abbās razıya'llāhu 'anhumā eydür رب dimentüñ ma'nısı seyyid demek olur. [...] 11b/2 Pes demek olur kim şükr [Yz. siz] ol 'ālemlerüñ seyyidine ki cemīc (3) yir yüzine deprenen cānverlerüñ rabbıdır. Ve ba'zlar didiler ki رب العالمين [1:2] ma'nāsı demek cemīc (4) ḡalkūñ ḡālīkı ve rezzākı ve bisleyicisi oldur ki buları ḡālden ḡāle döndürtür. [...] (7) Ve daḡı ba'zılar didiler ki رب mālīḳ ma'nāsına[du]. [ڭ] (8) Pes رب العالمين [1:2] demek olur kim cemīc 'ālemüñ (9) mālīkidür. [ڭ] 12b/3 الرحمن الرحيم [1:3] buyurduğı

⁸⁷ Nuruosmaniye 136 (vr. 1b/1-2a/19) alınan bu metin, Mihrişah Sultan Nr. 9, vr. 1b/1-2b/3; Ayasofya Nr. 147, vr. 1b/1-2a/19 ile karşılaştırılmıştır.

⁸⁸ Bu nüshada 1b-1-9b/b varakları arasında Besmele'nin faziletiyle ilgili bir bölüm vardır. Bazı nüshalarda (örneğin görebildiklerimden Hacı Mahmud Ef. 51) Besmele'nin faziletiyle ilgili bu bölümden önce bir de manzum mukaddime yer alır. Ben burada mukayese için Fatiha suresi ile ilgili kısmı alıyorum. “[k]” işareti, Nuruosmaniye 138'de olup Nuruosmaniye 136'da olmayan kısımları, yani İbn Arabşah'ın kendi muhtasar düzenlemesine almadığı kısımları, gösterir.

kullarum ben sizi envā tertīb kıldıgum ve sizūn havāyiclerūnūzi yirine getirüp (14) zarūretūnūzi def' itdigüm andan ötrü degül kim sizden baña bir menfa'at ola. Belki benüm kemāl-i rahmetümdendür ki (15) ben rahmān-ı rahīmem. **مالك يوم الدين**

[1:4] Ya'nī hamd ü şükr ol Allāh'a maḥşüşdur ki cemī'-i maḥlūkātuñ perverdigārındur (16) ki şıfat-ı rahmeti gālībdür gazaḥı üzerine. Ve daḥı kıyāmet güninüñ pādīşāhı ve ḥākimi oldur ki anda hiç bir (17) kimse ḥüküm [itmege] irādet virmeyiserdür.

[1:5] Ya'nī iy Çalab'um saña taparuz, ma'būdumuz sensin. **واياك نستعين** (18) Daḥı iy Çalab'um senden tevfiḥ ve mu'āvenet taleb iderüz ol 'ibādet üzere. Ve daḥı (19) iy Çalab'um dükeli 'alāyıkları <alāyıkları> kesüp ve gazaḥları koyup saña taparuz. Ve riyādan kırtulup ihlāş (20) üzere olmağa yardım ve 'işmet senden dilerüz.

[1:6] İbn-i 'Abbās razīya'llāhu 'anh (21) eydür: Ma'nāsı budur kim bizi delālet kılgıl toğrı rāst yola ki anda egrilik olmaya. İmdi yol degüldür (22) illā ol tarīḫ-i İslām'dur. Yāḥūd dimek olur ki bizi delālet kılgıl şol esbāblara ki İslām (23) gönülden anuñla şābit olur ve anuñla maḥşūda ulaşılır. Bizi perākende yollardan şaklayuvir. (24) Yāḥūd [ma'nīsı] budur kim iy bizüm rabbumuz ve rahīm ü rahmānumuz ve cezā güninde mālīkümüz dünyāda āḥiretde ma'būdumuz bizi (25) ol perākende yollardan sen şakla şırāt-ı müstaḫīm üzere ayaklarımızı şābit kııl ve gönlüümüzi

1b/1

daḥı şakla i'tiḫād-ı pākden ve i'tiḫād-ı ḥaḫdan bātıla meyl itmeye. **[1:7] انعمت عليهم صراط الذين** (2) Ya'nī iy bizüm rabbumuz senden ol-kimseler tarīḫin taleb iderüz ki sen anları kendüñe dost idüp (3) anlara ol yolu in'ām idüp gösterdüñ ki ol yoldan saña vāşıl oldılar. Ve gönüllerin daḥı şaklayu-(4)-virdüñ ki senden gayrıya meyl itmediler ki anlar senüñ peygamberlerüñ ve şıddīklarıñdur ve senüñ(5) şehīd olmuş ve şāliḫ kullarıñdur. **[1:7] لا الضالين غير المغضوب عليهم و** Ya'nī iy bizüm rabbumuz şol (6) kimseler

keennehü aña işāret kıldı ki iy kullarum ben sizi envā-ı tertīb birle tertīb kıldıgum ve sizūn (4) havāyicüñūzi yirine getirüp zarūretlerüñūzi def' iderem andan ötrü degül kim sizden baña bir menfa'at (5) ola. Belki benüm kemāl-i rahmetümdendür ki ben rahmān-ı rahīmem. **[ک]** (24) **مالك يوم الدين**

[1:4] Ya'nī hamd ü şükr maḥşüşdur ol Allāh'a (25) kim cemī'-i maḥlūkātuñ perverdigārındur ki şıfat-ı rahmeti gālībdür gazaḥı üzerine. Ve daḥı kıyāmet güninüñ (26) pādīşāhı ve ḥākimidür andan hiç bir kimse'i ḥüküm itmege irādet virmeyiser. [...]

[14a/16] **[1:5]** **واياك نعبد** (17) İy Çalab'um saña taparuz, ma'būdumuz sensin. **واياك نستعين** ve **[1:5]** didügi tevfiḫ-i mu'āvenet taleb itmekdür ol (18) 'ibādet üzere. **[ک]** (22) İy Çalab'um bu (23) dükeli 'alāyıkları kesüp ve gazaḥları [Yz. 'araḫları] koyup saña taparuz. Ve riyādan kırtulup ihlāş üzere (24) olmağa yardım ve 'işmet senden dilerüz. **[ک]**

[14b/27] **[1:6]** **الصراط اهدنا المستقيم** İbn-i 'Abbās razīya'llāhu 'anh eydür: Ma'nāsı budur ki bizi **[15a/1]** delālet kılgıl ki toğrı yola kim anda egrilik olmaya. İmdi yol degüldür illā tarīḫ-i İslām'dur **[ک]** (5) Pes ma'nī dimek olur kim bizi delālet (6) kılgıl şol esbāblara kim İslām gönülünde anuñla muḥkem şābit olur ve anuñla maḥşūda ulaşılır. (7) Ve bizi perākende yollardan şaklayuvir. **[ک]** (21) Ma'nīsı budur ki iy (22) bizüm rabbumuz ve rahīm ü rahmānumuz ve cezā güninde mālīkümüz dünyā ve āḥiretde ma'būdumuz bizi ol perākende yollardan (23) sen şaklayup şırāt-ı müstaḫīm üzere ayaklarımızı şābit-ḫadem kııl.

Bu gönlüümüzi daḥı şakla i'tiḫād-ı (24) ḥaḫdan bātıla meyl eylemeye. **[ک]** **[16a/26]** **صراط الذين انعمت عليهم** (27) Ya'nī iy bizüm rabbumuz senden ol (27) kimesnelerüñ tarīḫin taleb iderüz ki sen anları kendüñe dost idinüp anlara yolu in'ām **[16b/1]** idüp gösterdüñ ki ol yoldan saña vāşıl oldılar. Ve gönüllerin daḥı şaklayuvirdüñ ki senden (2) gayrıya meyl itmediler ki anlar senüñ peygamberlerüñdür ve şıddīklarıñdur ve senüñ yoluñda şehīd olmuş kullarıñdur [...]

[1:7] **غير المغضوب عليهم و لا الضالين** (17) Ya'nī

tarîkin dilemezüz ki yol yavı kılup gümrâh olmuşlardır. Ya'nî demek olur ki ma'siyetlerimizle (7) ma'hzül ve ma'khür kılmağıl ki nuşretüni bizden kesesin. Nitekim Yahüdîleri ma'hzül kılup nuşretüni (8) anlardan kesdün gönüllerini şaklamaduñ, tâ ki İslâmdan i'râz idüp Yahüdî oldılar. Ve dağı (9) ol Naşarâ gibi bizi zâll-ı gümrâh kılmağıl ki dîn-i İslâm'ı terk idüp Naşrânî oldılar. Be-dürüstî (10) cemî'-i müfessirler ittifâk kılmişlardır ki **عليهم مغضوب [1:7]** (11) didiginden murâd Yahüdîlerdür **ضالين [1:7]** (12) didiginden murâd Naşrânîlerdür. امين [=âmîn] Ammâ bu kelîme-i âmîn Fâtiha'dan degüldür. Hâzret-i Allâh 'azîmü's-şân (13) celle celâlehu'nün ism-i şerîflerinden bir ismdür. Ma'nâsı yâ Allâh du'âmuzu kabûl eyle demek olur. İbn-i (14) 'Abbâs ra'ziya'llâhu te'âlâ 'anhu eydür: Resûl hâzret[ine], 'aleyhi's-selâm, su'âl eyledüm امين [=âmîn] ma'nâsı (15) nedir? Didiler ki "yâ rab didigümleyn eyle" demek olur. Ve dağı resûl 'aleyhi's-şalâtu ve's-selâm buyurur ki (16) imâm **ولا الضالين [1:7]** didükde bir kimse dağı امين dise firişterler dağı امين dirler. Her kimüñ ki امين (17) didiği firişterlerüñ امين didigine muvâfık gelse Hâk celle ve [a]lâ anuñ geçmiş günâhların yarlıgar. Ve dağı (18) buyurdu-ki bu kelîme-i امين dört harfdur. Kaçan bir kimse Fâtiha'ı okıyup امين dise ol dört (19) harfuñ her birinden bir firişte yaradur tâ kıyâmete dek ol kul içün mağfîret dilerler ve rahmet (20) taleb iderler. Yâ Rab bu Fâtiha'ı okıyan mü'minîn ve mü'minâta nazar-ı 'inâyet kılup tevfiğ-i hidâyet (21) erzânî kıl, dir temennâ iderler. Amîn yâ Rabbe'l-'âlemîn.

iy bizüm rabbumuz (18) şol kimseler tarîkin dilemezüz ki yolu yavı kılup gümrâh olmuşlardır. Ya'nî bizi ma'siyetlerimizle ma'hzül (19) ve ma'khür kılmağıl kim nuşretüñ bizden kaç idesesin. Niteki Yahüdîler ma'hzül olup anlardan nuşretüni (20) kesdün gönüllerini şaklamaduñ, tâ ki İslâm'dan i'râz idüp Yahüd oldılar. Dağı ol Naşarâ (21) gibi bizi zâll u gümrâh kılmağıl kim dîn-i İslâm'ı terk idüp Naşrânî oldılar. [Yz. olalar]. Be-dürüstî cemî'-i müfessirler [ittifâk] (22) kılmişlardır kim **مغضوب عليهم [1:7]** didüğü[nden] murâd Yahüdîlerdür **ولا الضالين [1:7]** didüğü[nden] murâd Naşrânîlerdür. [...] **[17a/12]** امين [=âmîn] [...] (13) Lâkin bu kelîme Fâtiha'dan degüldür. [...] (14) Allâh (15) adlarından bir addur. Ma'nâsı yâ Allâh du'âlarumuzu kabûl eyle demek olur. [...] (19) İbn-i 'Abbâs eydür: Resûl 'aleyhi's-selâma şordum ki امين [=âmîn] ma'nâsı (20) nedir? Buyurdu ki "yâ rab didigümleyn eyle" demek olur. Ve dağı resûl 'aleyhi's-şalâtu ve's-selâm buyurur] kim ki imâm ola **ولا الضالين [1:7]** didükde soñra امين dise firişterler dağı anuñ (21) gibi امين dirler. Kimüñ ki امين didüğü firişterler امين didigine muvâfık gele Hâk Te'âlâ anuñ geçmiş günâhların (22) yarlıgar. Ve dağı buyurdu-ki bu kelîme-i امين dört harfdur. Kaçan bir kimse Fâtiha okıyup امين dise dört (23) harfuñ her birinden Allâh Te'âlâ bir firişte yaradur tâ kıyâmete degin anuñ içün mağfîret rahmet dilerler. Dilerüz (24) Hâk Te'âlâ'dan ki bu Fâtiha'ı okıyan mü'minîn ve mü'minâta nazar-ı 'inâyet kılup tevfiğ u hidâyet rûzî kıla. Amîn.

Bu iki nüsha arasında bir ilişki olduğu açıktır. Bu kısa karşılaştırma da, bu tercümelerin bir birinden bağımsız olmadığını gösteriyor. İznikî mi İbn Arabşah çevirisini genişletmiş, İbn Arabşah mı İznikî tercümesini kısaltmıştır? Schact'a göre İznikî, İbn Arabşah'ın tercümesini genişletmiştir.⁸⁹ Ancak Schacht'ın Ankara'ya götürüldüğü için göremediği müellif/mütercim nüshası

⁸⁹ Schacht, *agm.* (1927), sütun 750; a.mlf., *agm.* (1960), s. 137.

*Enfesü'l-cevâhir'*deki "*ellefehü ve reccemehü*" kaydı İznikî'nin İbn Arabşah tercümesini genişlettiği fikrini kabule imkân vermiyor. Eğer gerçekten bu muhtasar düzenleme İbn Arabşah'ın ise -ki bu konuda şimdilik elimizdeki tek karine Hacı Halife'nin İbn Arabşah'ın Ebu'l-Leys tefsirini Türkçeye çevirdiğine dair kayıdır- İbn Arabşah, İznikî'nin telif-tercümesini -belki de eserin orijinalini de göz önünde bulundurarak- ihtisar etmiştir, diyebiliriz. Zira -Fatıha suresi ve kısa sureler üzerinden yaptığımız mukayeseye göre- Nuruosmaniye 136 (İbn Arabşah), Nuruosmaniye 138 (İznikî)'in ilgili yerleriyle aynıdır. Ebu'l-Leys tefsirinden bazı kısımların İznikî tercümesinde bulunup İbn Arabşah düzenlemesinde bulunmaması, İznikî'nin Ebu'l-Leys tefsirini esas aldığı; İbn Arabşah düzenlemesinde, İznikî tercümesinde bulunup da Ebu'l-Leys tefsirinin orijinalinde bulunmayan bazı kısımların (İznikî'nin "*ellefehü*" kaydına hatırlayalım) da yer alması, İbn Arabşah'ın Ebu'l-Leys tefsirinin aslını değil İznikî'nin telif/tercümesi esas aldığı gösterir.

Bunu aşağıdaki tabloda görmek mümkündür:

Nuruosmaniye 136

(İbn Arabşah, Tercüme-i Tefsir-i Ebu'l-Leys Semerkandî)
Fatıha Süresi (1b/1-2a/19)
(bkz. EK-I)

1b/1 Bi'smi'llâhi'r-raḥmāni'r-raḥîm

-
-
-
-
-
-
-
-
-
-
-
-
-
-
-
-
-
-
-
-
-

Nuruosmaniye 138

(İznikî, Enfesü'l-cevâhir=Tercüme-i Tefsir-i Ebu'l-Leys Semerkandî)

Fatıha Süresi (2a/9-17a/24)
(bkz. EK-II)

9b/6 Süretü'l-Fâtihati'l-Kitâbⁱ Seb'a âyâtⁱⁿ
Bi'smi'llâhi'r-raḥmāni'r-raḥîm

(7) Rivâyet olunur Mücâhid'den raḥîmî'ânı buyurur ki süre-i Fâtıha Medîne'de nâzil oldu. Ebü Şâlih (8) İbn-i 'Abbâs raḥîmî'ânı'dan rivâyet kıldı ki bu süre Mekke'de indi. Ba'zlar didiler ki nişfi Medîne'de (9) ve nişfi Mekke'de indi. İmâm faḥîh Ebu'l-Leys raḥmetu'llâhi 'aleyhi müselsel sened-i şaḥîḥile Ebâ Hüreyre'den (10) raḥîmî'ânı'dan rivâyet kıldı ki Resûlu'llâh şalla'llâhu 'aleyhi ve sellem buyurdu Ḥaḳ Te'âlâ'nun kitabında bir süre (11) var ki hiç anuñ gibi süre Ḥaḳ Te'âlâ bir peygambere indürmedi. Übeyy bin Ka'b

Kastamonu İl Halk Ktp. 2779

Ebu'l-Leys es-Semerkandî: Tefsî-rü Ebi'l-Leys=Tefsîrü'l-Kur'ân -Arapça-

Fatıha Suresi (2b/8-3a/9)
(bkz. EK-X)

2b/8 Fatıha suresi

Bismillahirrahmanirrahim

2b/9-15: Mücahit'ten rivayet olunur: Fatıha suresi Medîne'dir. (Medîne'de nazil olmuştur). Ebu Salih, İbn-i Abbas'tan rivayet etti: Bu sure Mekke'dir. (Mekke'de nazil olmuştur). Bazıları da bir kısmı Mekke'de bir kısmı Medîne'de indirilmiştir, dediler. Fakih (Ebu'l-Leys), ꞑ. Ebu Hüreyre'den rivayet eder ki: Resulullah (s.a.v.) buyurdu: Allah'ın kitabında öyle bir sure vardır ki Allah benzerini hiçbir nebiye indirmemiştir. Übeyy bin Ka'b [o hangi suredir diye] sordu. Resulullah, onu bilmeden kapıdan çıkmanı (bunun cevabını öğrenmeden buradan ayrılmanı) istemem, dedi. Übeyy bin Ka'b der ki: Ben de öyle yaptım

- şordı ki ol ne süredür? Hâzret-i (12) [peygâmbet] şalla'llâhu 'aleyhi ve sellem buyurdı ki: Yâ Ka'b, ben umaram ki sen kapudan henüz çıkmadın anı bilesin. Übeyy bin Ka'b (13) eydür: Bîrez kendümi egledüm tâ ki baña anuñ 'ilmi hâşıl ola. Resül şalla'llâhu 'aleyhi ve sellem süküt itdi. Girü (14) şordum ki: Yâ Resüla'llâh, ol ne süredür? Buyurdılar ki yâ Übeyy namâzuñda evvel kıra'atuñ nedür? Didüm ki (15) Ümmü'l-Kur'ân okuram yâ Resüla'llâh. Buyurdılar ki ol Allâh haqqıçun ki benüm rûhum anuñ kudretündedir (16) Allâh Te'âlâ dört kitâb içinde bir dağı aña beñzer bir süre indürmedi. Ol Seb'u'l-meşânî ki...

1b/2: الحمد لله İmâm Ebu'l-Leys müselsel senedile İbn-i 'Abbâs'dan rivâyet kıılır ki ol buyurdı: الحمد لله (3) dimek ya'nî cemî'-i şükr Allâh'a maşşüşdur ve andan gayrıya revâ degül dimek olur. Zîrâ çün cemî'-i ni'metlerüñ (4) huşulı andandır. Ve cemî'-i şükr dağı revâdur ve aña gerekdür. Ammâ Kâtâde eydür bu süre evvelinde şükr ile (5) başladığı aña işâretdür ki âhırında Haq Te'âlâ iki tâ'ife zıkr eyledi ki birisi gâzab olınmışlardan (6) idi ki anlar Yahüdîler idi. Ve biri zâll gümrâh olınmışlardan idi ki anlar Naşârî idi. Pes bu şükr (7) itmek ya'nî dimek olur ki şükr ol pâdişâha ki bizi ol gâzab olınmış ve gümrâh olup zâll (8) olanlardan kıılmadı...

şordı ki ol ne süredür? Hâzret-i (12) [peygâmbet] şalla'llâhu 'aleyhi ve sellem buyurdı ki: Yâ Ka'b, ben umaram ki sen kapudan henüz çıkmadın anı bilesin. Übeyy bin Ka'b (13) eydür: Bîrez kendümi egledüm tâ ki baña anuñ 'ilmi hâşıl ola. Resül şalla'llâhu 'aleyhi ve sellem süküt itdi. Girü (14) şordum ki: Yâ Resüla'llâh, ol ne süredür? Buyurdılar ki yâ Übeyy namâzuñda evvel kıra'atuñ nedür? Didüm ki (15) Ümmü'l-Kur'ân okuram yâ Resüla'llâh. Buyurdılar ki ol Allâh haqqıçun ki benüm rûhum anuñ kudretündedir (16) Allâh Te'âlâ dört kitâb içinde bir dağı aña beñzer bir süre indürmedi. Ol Seb'u'l-meşânî ki...

10a/11: İmâm Ebu-(12)-'l-Leys müselsel senedin İbn-i 'Abbâs'dan razıya'llâhu 'anh rivâyet kıılır ki: الحمد لله dimek (13) ya'nî cemî'-i ni'metlerüñ huşulı andandır. Ve cemî'-i şükr dağı aña gerekdür. Ammâ Kâtâde eydür bu süre (14) evvelinde şükr ile başladığı aña işâretdür ki âhırında [Yz. âhıretde] Haq Te'âlâ iki tâ'ife zıkr eyledi ki (15) birisi gâzab olınmış-lardandı ki o Yahüdîlerdür. Ve biri zâll u gümrâh olmışlardan idi ki (16) olar Naşârâlardur. Pes bu şükr itmek keennehü dimek olur kim şükr ol pâdişâha ki bizi ol (16) gâzab olınmış ve gümrâh olup zâll olanlardan kıılmadı...

(bekledim). Resulullah sustu ve sonra Übeyy bin Ka'b'e "namazında ne okursun?" dedi. Übeyy bin Ka'b "ümmü'l-Kur'an" (Fatiha suresi). Resulullah, "Nefsim elinde olana (Allah'a) and olsun ki, Allah, Tevrat'ta, İncil'de ve Kur'an'da onun benzerini indirmemiştir. O bana verilen Seb'u'l-mesânî (=Fatiha suresi)k

2b/19-21: Fakih [Ebu'l-Leys] kı. İbn-i Abbas'tan rivayet eder: الحمد لله manası nimetlerine karşılık olarak bütün şükür Allah'adır. [k] Katade'den rivayet edilmiştir: Katade demiş ki: الحمد لله manası bizi gazaba uğrayanlardan [=Yahudiler] ve sapmışlardan [=Hıristiyanlar] kılmayan Allah'a hamd olsun, demektir.

-
-
-
-
-
-
-
-
-
-
-

1b/13: الرحمن الحيم

-
-
-
-
-
-
-
-
-

Ya'nî kullarum

ben sizi envā-ı tertîb kıldığım
ve sizün havâycilerünizi
yirine getirüp (14)
zarûretünizi def' itdigüm
andan ötrü degül kim sizden
dağı baña bir menfa'at ola.
Belki benüm kemâl-i
rahmetümdendir ki (15) ben
rahmân-ı rahîmem.

-
-
-
-

-
-
-
-
-
-
-
-
-
-
-

12b/1: الرحمن الحيم Eger

şorarlarsa ki Haq Te'âlâ bu
şıfatı zıkr itdükdên soñra aña
şıfat-ı rahmet terdf idüp (2)
zıkr itmekde münäsib ne dağı
bunca esmā-ı şıfatı var iken?
Bu faķır dā'ı eyle cevāb virtür
kim bu tertîb muktezā-yı (3)
rahmetdür. Zırâ bir kimse bir
za'îfî görüp terahhüm
kılmayınca anuñ ihtiyācını
def' eylemez. Pes Haq Te'âlâ
الرحمن الحيم (4) buyurdugi
keennehü aña işāret kıldı ki iy
kullarum ben sizi envā-ı tertîb
birle tertîb kıldığım ve sizün
(5) havâyciünizi yirine
getürüp zarûretlerünizi def'
iderem, andan ötrü degül kim
sizden baña bir menfa'at (6)
ola. Belki benüm kemâl-i
rahmetümdendir ki ben
rahmân-ı rahîmem. İmām-ı
Kelbî eydür: Bu iki ismdür ki
rafîkdür. Ammâ birbirinden
(7) riķkāti artuķdur. Riķkat
aña dirler ki bir kişi bir za'îfî
ve muhtācı göricek ķ Ehl-i
lügat bundan ötrü (8) didiler
ki bu lafzı...

2b/22-25

Bazıları Allah, kulları ona
hamd etmesini bilsinler diye
kendi nefesine hamd etti, dedi-
ler. Lügat ehli (leksikograflar)
dediler ki "hamd", "övgü
(=senā)" demektir. Ve حمد لله
demek, kullara nimet olarak
verdiklerine mukabil olarak
"güzel sıfatlarıyla övgü
O'nadır" demektir. "Hamd"
kelimesinde "şükr" ve "medh"
anlamı vardır. "Hamd", "şükr"
den daha kapsamlıdır. Çünkü
"hamd" "şükr" yerini tutar
ancak "şükr" "hamd"ın yerini
tutmaz

3a/8-9: الرحمن الحيم

-
-
-
-
-
-
-
-
-
-

Kelbî'nin rivayetine göre o
ikisi (Rahman ve Rahim) iki
refîk isimdir. Biri diğerinden
daha rakiktir. Bazı lügat ehli
(leksikograf) dedi ki bu lafızķ

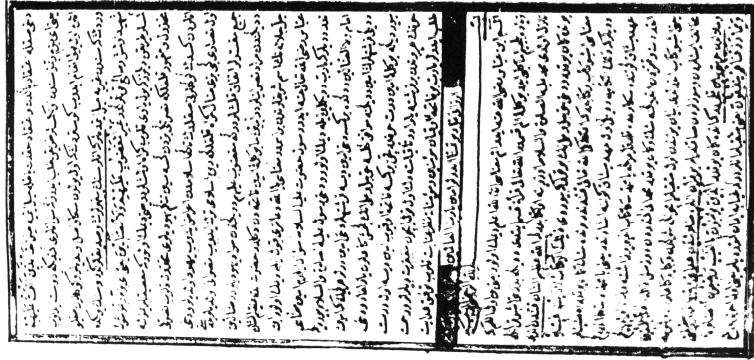
Sonuç:

1. Ebu'l-Leys es-Semerkandî tefsiri Musa İznikî tarafından *Enfesü'l-cevâhir* adıyla Türkçeye tercüme edilmiştir. Eserde yer alan sorular ve bu sorulara “*bu fakîr dâ'î eyle cevâb virür ki...*” diye başlayan kısımlar başta olmak üzere İznikî tercümeyle bir çok eklemeye bulunmuştur. Bu durum İznikî'nin “*kendi el yazısı ile Umur Beğ'e ithafen yazmış olduğu*” mütercim nüshasındaki “*ellefehü ve reccemehü*” (Bursa YEBEK, Ulucami 436, vr. 1a) kaydıyla örtüşmektedir.

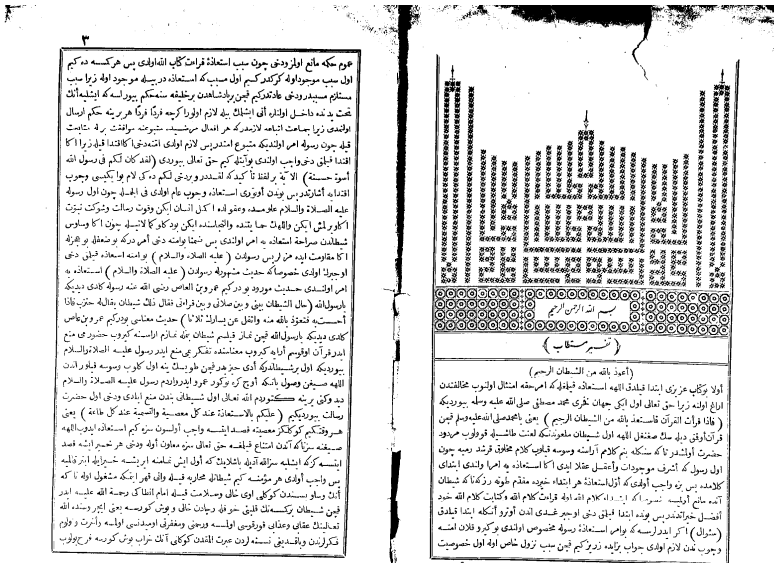
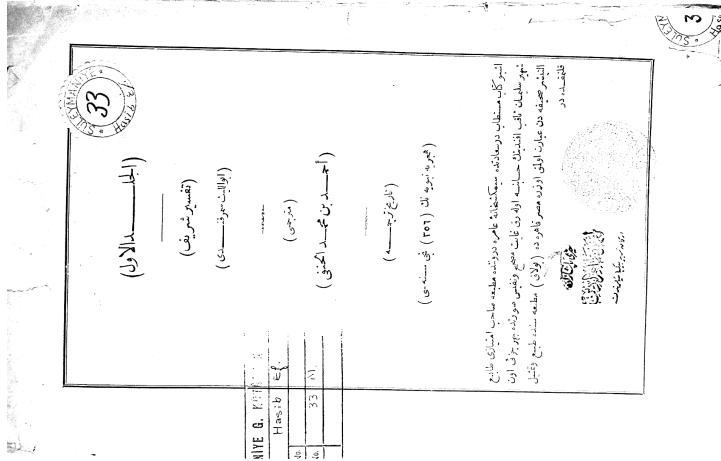
2. Ahmed-i Dâî'ye izafe edilen “*Ebu'l-Leys-i Semerkandî Tefsîri Tercemesi*” nüshaları, İznikî'nin *Enfesü'l-cevâhir* adlı Ebu'l-Leys es-Semerkandî tefsiri tercümesinin nüshalarıdır.

3. *Enfesü'l-cevâhir*'in muhtasar bir düzenlenmesi yapılmıştır. Bu muhtasar düzenlemenin Nuruosmaniye 136, Ayasofya 147 ve Mihrişah Sultan 9 nüshaları vardır. Hacı Halife'nin Ebu'l-Leys tefsiri tercümesini İbn Arabşah'a mal etmesini göz önünde bulundurarak bu muhtasar nüsha İbn Arabşah tarafından düzenlenmiştir, diyebiliriz.

4. İznikî aynı zamanda Hâzin-i Bağdadî'nin *Lübâbü'l-te'vîl fî Ma'ânî't-tenzîl*'ini de Türkçeye çevirmiştir. Bu tercümenin Âl-i 'imrân suresi 96. ayetiyle başlayıp Hûd suresinin son ayetinin tefsiriyle biten, İznikî'nin kaleminden çıkmış cildi Bursa Yazma ve Eski Basma Eserler Kütüphanesi'nde Ulucami 435 numarada kayıtlıdır. ©

EK VIII Nuruosmaniye 136, vr. 1b-2a (Fatıha suresi)

EK XI Ebu'l-Leys Tefsiri tercümesinin İbn Arabî'nin matbu nüshasının kapağı ve ilk iki sayfası

Kaynaklar ve Kısaltmalar

Yazmalar

- Ebu'l-Fazl Mûsâ b. Hâcî Hüseyin el-İznîkî, *Tefsîrû'l-Lübâb Tercümesi*:
Bursa, YEBEK, Ulucami Nr. 435.
- Ebu'l-Fazl Mûsâ b. Hâcî Hüseyin e-İznîkî, *Enfesü'l-cevâhir (=Tercüme-i Tefsîr-i Ebu'l-Leys es-Semerkandî)*:
Bursa, YEBEK, Ulucami Nr. 436.
- Nuruosmaniye Ktp. Nr. 138.
- Süleymaniye Ktp. Hacı Mahmud Ef. Nr. 51.
- İstanbul Üniversitesi Ktp., TY. 3248.
- Ebu'l-Leys es-Semerkandî, *Tefsîrû Ebi'l-Leys*:
Kastamonu İl Halk Ktp. Nr. 2779.
- [İbn Arabşah], *Ebu'l-Leys es-Semerkandî tefsiri tercümesi (muhtasar)*:
Nuruosmaniye Ktp. Nr. 136.
- Süleymaniye Ktp. Ayasofya Nr. 147.
- Süleymaniye Ktp. Mihrişah Sultan Nr. 9.

Kitaplar, Tezler ve Makaleler

- Abay, Muhammed, *Osmanlı Dönemi Müfessirleri*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Bursa, 1992.
- _____, "Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsir ile İlgili Eserler Bibliyografyası" *Dîvân*, C. 1, S. 6, İstanbul, 1999, s. 249-303.
- Alakese, Ayşe Nur, *Ahmed-i Dâ'î'nin Ebü'l-Leys Tefsiri Tercümesi, Maide suresi, (Dil İncelemesi, Metin, Dizin)*, Mimar Sinan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2002.
- Algül, Hüseyin-Nihat Azamat, "Emîr Sultan" *DİA.*, XI, İstanbul, 1995, s. 146-148.
- Aydar, Hidayet, "Osmanlılarda Tefsir Çalışmaları" *Yeni Türkiye*, S. 33, Ankara, Mayıs-Haziran 2000, s. 535-550.
- Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn, Esmâu'l-mü'ellifîn ve Âsâru'l-musannifîn*, Meb Yayınları, İstanbul, 1. cilt (hzl. Muallim Kilisli Rifat Bilge-İbnülemin Mahmud Kemal İnal), 1951, 2. cilt (hzl. İbnülemin Mahmud Kemal İnal-Avni Aktuç), 1955.
- Birişik, Abdulhamit, "Osmanlıca Tefsir Tercümeleri ve Hüseyin Vâiz-i Kâşifî'nin *Mevâhib-i Aliyye'si*" *İslâmî Araştırmalar*, C. 17, S. 1, Ankara, 2004, s. 53-68.
- _____, "Osmanlı'nın Genişleme Döneminde İznik Yöresinde Tefsir Çalışmaları ve Mûsâ İznîkî", *Uluslararası İznik Sempozyumu* (5-7 Eylül 2005), İstanbul, tsz., s. 411-427.
- Brockelmann, Carl, *Geschichte der Arabischen Litteratur*, Leiden, 1943, Band I.

- Bursalı Mehmed Tahir, "Mûsâ bin Hâcî Hüseyîn İznîkî" *Türk Yurdu*, Yıl. 3, Cilt 6, Sayı 10, 10 Temmuz 1330/1914, s. 2329-2331.
- _____, (Hzl. Mustafa Tatçı-Cemâl Kurnaz), *Osmanlı Müellifleri I-II-III (Ahmed Remzî Ak-yürek Miftâhu'l-kütüb ve Esâmî-i Müellifîn Fihristi ile birlikte)* [Tıpkıbasım], Ankara, 2000.
- Çiçek, Ali, *Ebü'l-Leys es-Semerkandî Tefsiri Tercümesi İlk Üç Surenin Dil Özellikleri (İnceleme-Metin-Dizin)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Erzurum, 2003.
- Demir, Ziya, *Osmanlı Müfessirleri ve Tefsir Çalışmalar -Kuruluştan X/XVI. Asrın Sonuna Kadar-*, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul, 1994. (Basım: İstanbul 2007).
- _____, *XIII.-XVI. y.y. Arası Osmanlı Müfessirleri*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2007.
- Deny, Jean, (Çev. Ali Ulvi Elöve), *Türk Dili Grameri: Osmanlı Lehçesi*, Maarif Vekaleti, İstanbul, 1941.
- DİA.* : Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.
- Ebu'l-Leys-i Semerkandî, *Nebe Tefsiri Tercümesi*, Cemal Efendi Matbaası, İstanbul, 1317/1899. [Arap harfli matbu].
- Ebu'l-Leys-i Semerkandî (Mütercim: Ahmed b. Muhammed el-Hanefî), *Tefsîr-i Şerîf*, 1. cilt, Bulak matbaası, Kahire, tsz. [Bu baskının ilk forması, Süleymaniye Ktp. Hasib Ef. 33M.].
- Ergin, Muharrem, "Bursa Kitaplıklarındaki Türkçe Yazmalar Arasında" *TDED.*, C. IV, S. 1-2, İstanbul, Kasım 1950, s. 103-132.
- Eroğlu, Ali, "Hâzin, Ali b. Muhammed" *DİA.*, XVII, İstanbul, 1998, s. 125-126.
- Ertaylan, İsmail Hikmet, *Türk Edebiyatı Örnekleri VII, Ahmed-i Dâ'î, Hayatı ve Eserleri*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1952.
- Fihrisü'l-mahtûtâtî't-Türkiyyeti'l-Osmâniyye el-letî iktenethâ Dârul Kütübi'l Kaomiyye münzü 'âm 1870 hattâ nihâyeti 1980 m.*, [=Mısır Millî Kütüphanesi Türkçe Yazmalar Kataloğu], [Kahire,] 1987, C. I.
- GAL: bkz. Brockelmann, Carl.
- GAS: bkz. Sezgin, Fuat.
- Gonca, Sema, *Ahmed-i Dâ'î: Tercüme-i Tefsîr-i Ebü'l-Leys-i Semerkandî, Araf suresi*, (Giriş-Metin-Dizin-Tıpkıbasım), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2002.
- Gülensoy, Tuncer, "Bursa Kütüphanelerinde Bulunan Türkçe El Yazma Kitaplar Üzerine Notlar -I-" *Türk Kültürü*, Nisan 1971, Yıl IX, S. 102, Ankara, 1971, s. 561-564.
- _____, "Bursa Haraççioğlu Kitaplığında Bulunan Türkçe Yazmalar Üzerine notlar" *TDAY-Belleten 1971*, (Ankara, 1989, 2. Baskı), s. 231-246.

- H. Khalifa, *Lexicon Bibliographicum et Encyclopaedicum, a Mustapha ben Abdallah Katib Jelebi dicto e nomine Haji Khalfa celebrato compositum*, ed. latine vertit et commentario indicibusque instruxit G. Flügel, Leipzig-London, 1835-1858, C. II.
- Hamidullah, Muhammed, (Çev. Sâlih Tuğ), "Kur'anı Kerîm'in Türkçe Yazma Tercüme-leri" *Türkiyat Mecmuası*, C. XIV, İstanbul, 1964, (basım 1965), s. 65-80.
- _____, - Macit Yaşaroğlu, *Kur'an-ı Kerîm Tarihi ve Türkçe Tefsirler Bibliyografyası*, Yağmur Yayınları, İstanbul, 1965. [Bu baskının ilk iki bölümü (s. 7-90) Muhammed Hamidullah'ın Mehmet Salih Mutlu tarafından Fransızcadan çevrilmiş *Kur'ân-ı Kerîm Tarihi (Bir Deneme)* başlıklı eseri, üçüncü bölümü (s. 91-169), Macit Yaşaroğlu'nun *Kur'ân-ı Kerîm'in Türkçe Tercemelerinin Kronolojik Bibliyografyası*'ndan oluşmuştur].
- Hartmann, Richard, "Ein altosmanischer Kor'an-Kommanter", *OLZ.*, XXVII (September 1924), Nr. 9, 497-503.
- Hediye*: Bkz. Bağdatlı İsmail Paşa.
- Hüsnü, "İbni Arabşah" *Türkiyat Mecmuası*, III, 1926-1933, İstanbul, 1935, s. 157-183.
- İnan, Abdülkadir, "Kur'an'ın Eski Türkçe ve Oğuz-Osmanlıca Çevirileri Üzerine Notlar" *TDAY-Belleten 1960*, Ankara, 1988, 2. baskı, s. 79-94. Aynı makale: *Makaleler ve İncelemeler*, C. II, s. 141-155, TTK Yayınları, Ankara, 1998, 2. baskı.
- _____, *Makaleler ve İncelemeler*, TTK Yayınları, Ankara, 1998, 2. baskı, C. II.
- Kara, Mustafa, "XIV. ve XV. Yüzyıllarda Osmanlı Toplumunu Besleyen Türkçe Kitaplar", *İslâmî Araştırmalar*, C. 12, S. 2, Ankara, 1999, s. 130-147. Aynı makale: *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 8, S. 8, Bursa, 1999, s. 29-58.
- Karatay, Fehmi Edhem, *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Türkçe Yazmalar Kataloğu*, İstanbul, 1962, C. I.
- Katip Çelebi, *Keşf el-Zunun* (Hzl. Şerefettin Yaltkaya-Kilisli Rifat Bilge), Millî Eğitim Basımevi, İstanbul, 1943, C. I.
- Koç, Hatice, *Ahmed-i Dâ'î'nin Tercüme-i Tefsîr-i Ebü'l-Leys-i Semerkandî Adlı Eseri (En'âm suresi)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2002.
- Kurmuş, Ömer S., *Bursa Yazma ve Eski Basma Eserler Kütüphanesi*, Bursa Valiliği İl Halk Kütüphanesi Yayını, Bursa, 2002.
- Kut, Günay, "Ahmed-i Dâ'î", *DİA.*, II, İstanbul, 1989, s. 56-58.
- _____, (Günay Kut (Alpay) imzasıyla) "Bursa ve Manisa İl-Halk Kütüphanelerindeki Türkçe Yazmalar Üzerine" *Journal of Turkish Studies/Türklük Bilgisi Araştırmaları*, C. 1, Cambridge, 1971, s. 121-147. Aynı makale: *Yazmalar Arasında, Eski Türk Edebiyatı Araştırmaları I*, Simurg, İstanbul, 2005, s. 157-178.

- Küçük, Murat, *Mûsâ bin Hâcî Hüseyin İznîkî: Terceme-i Faşlu'l-»itâb (Giriş-İnceleme-Metin-Dizin)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 1996.
- Muhammed Fuâd Abdülbâkî, *El-mu'cemü'l-müfehres li-elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Dârü'l-hadîs, Kahire, 1408/1988.
- Mûsâ b. Hacı Hüseyin İznîkî, *Ebu'l-Leys es-Semerkandî Tefsirinin Tercümesi* [Tıpkıbasım], Sezgin Neşriyat, İstanbul, 1983, 2 Cilt.
- OLZ. : Orientalistische Literaturzeitung.
- Özdemir, Hikmet, *Mûsâ b. dâcû dîseyin el-İznî...µ Hayatı ve Eserleri*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara, 1980, XII+150+4 s..
- _____, "XV. Asrın Başında Yazılmış Türkçe Bir Dinî Eser Münebbihü'r-râkâdîn" *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 73, İstanbul, Ağustos 1991, s. 169-187.
- Özdemir; Yasemin, *Ahmed-i Dâî: Tercüme-i Tefsîr-i Ebü'l-Leys-i Semerkandî*, [Yasin suresi], (Giriş-Metin-Sözlük), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2000.
- Özege, M. Seyfettin, *Eski Harflerle Basılmış Türçe Eserler Kataloğu*, İstanbul, tsz. C. III.
- Özkan, Abdurrahman, "Ahmedi Dâî'nin Tefsîr Tercümesi'nin Manzum Mukaddimesi ve Dil Özellikleri" *Selçuk Ünivesitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 11, Konya, 2002, s. 1-57.
- Özkan, Mustafa, "Ahmed-i Dâî'nin Tercüme-i Tefsîr-i Ebü'l-Leys es-Semerkandî Mukaddimesi" *TDED.*, XXIX, İstanbul, 2000, s. 117-188.
- Schacht, Joseph, "Abu'l-Layth al-Samar...andî" *The Encyclopaedia of Islam* (New edition), Leiden-London, 1960, vol. I, p. 137.
- _____, "Weiteres zu den altosmanischen Korankomentaren" *OLZ.*, XXXI (Oktober 1928), Nr. 10, 812-815.
- _____, "Zwei altosmanische Kor'ân-Kommentare" *OLZ.*, XXX (September 1927), Nr. 9, 747-752.
- Sezgin, Fuat, *Geschichte des Arabischen Schrifttums*, Leiden, 1967, Band I.
- Sohrweide, Hanna, *Türkische Handschriften*, (VOHD (=Verzeichnis der Orientalischen Handschriften in Deutschland) XIII, 3) Wiesbaden, 1974.
- Şeşen, Ramazan, "Onbeşinci Yüzyılda Türkçeye Tercüme" *XI. Türk Tarih Kongresi (Ankara: 5-9 Eylül 1990) Kongreye Sunulan Bildiriler*, TTK Yayınları, C. III, Ankara, 1994, s. 899-919.
- _____, "İlk Osmanlı Âlimleri ve Yazdıkları Eserler", Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi *Türklük Araştırmaları Dergisi*, S. 12, İstanbul, Eylül, 2002, s. 261-292.
- TarS. : *Tarama Sözlüğü*, TDK Yayınları, Ankara, 1963.
- TDED. : İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*.
- TDK : Türk Dil Kurumu.

- Topaloğlu, Ahmet, *Muhammed bin Hazma: XV. Yüzyıl Başlarında Yapılmış Kur'an Tercümesi*, Kültür Bakanlığı, İstanbul, 1976, C. I.
- Topaloğlu, Elif, *Ahmed-i Dâî, Tercüme-i Tefsir-i Ebü'l-Leys es-Semerkindi, Nisa suresi (Giriş-Metin-Dizin-Tıpkıbasım)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2003.
- TSMK : Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi.
- TTK: Türk Tarih Kurumu.
- Yaşaroğlu, M. Kâmil, *Mûsâ İznikî" DİA.*, XXXI, İstanbul, 2006, s. 218-219.
- Yavuzarslan, Paşa, *Mûsâ bin Hâcî Hüseyin el-İznikî: Münebbihü'r-râkidîn (Uyurları Uyandırucu)*, TDK Yayınları, Ankara, 2002, C. I.
- _____, *Mûsâ bin Hâcî Hüseyin İznikî: Terceme-i Dîşnu'l-Jaşun Fı Minheci'd-dün (Giriş-İnceleme-Tenkitli Metin-Dizin)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 1993.
- Yazıcı, İshak, *Ebu'l-Leys es-Semerkindi, Hayatı, Eserleri ve Tefsirdeki Metodu*, Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Erzurum, 1982.
- _____, "Ebu'l-Leys es-Semerkindi'nin Tefsirinin Bazı Hususiyetleri" *Mûsâ b. Hacı Hüseyin İznikî, Ebu'l-Leys es-Semerkindi Tefsirinin Tercümesi*, Sezgin Neşriyat, İstanbul, 1983, C. 2, s. 5-9.
- _____, "Tefsiru Ebi'l-Leys Tercemeleri Hakkında Kısa Bir Araştırma" *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 6, Samsun, 1992, s. 79-83.
- YEBEK : Yazma ve Eski Basma Eserler Kütüphanesi (Bursa).
- Yılmaz, Birgül, *Ahmed-i Dâî: Tercüme-i Tefsir-i Ebü'l-Leys-i Semerkandî, Âl-i 'İmrân suresi (Giriş-Metin-Dizin-Tıpkıbasım)* Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2002.
- Yuvalı, Abdülkadir, "İbn Arabşah, Şehâbeddin" *DİA.*, XIX, İstanbul 1999, s. 314-315.
- Yüksel, Murat, "Kara Timurtaş-oğlu Umur Bey'in Bursa'da Vakfettiği Kitaplar ve Vakıf Kayıtları" *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 31, İstanbul, Ağustos 1984, s. 134-147.